

GORECZKY TAMÁS

KÁLLAY BÉNI ÉS A MAGYAR DELEGÁCIÓ AZ 1880-AS ÉVEKBEN

Kállay Béni 1882-től 1903-ban bekövetkezett haláláig 21 éven át volt az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere. Ő volt a legtovább hivatalban lévő közös miniszter, mégis, napjainkig mintha kevés figyelmet kapott volna hazai történészeinktől. Kállay Béni belgrádi diplomáciai működését 1868–1871 között, Ress Imre dolgozta fel kandidátusi értekezésében, Kállay politikusi pályáivét 1875-től 1883-ig Vasas Géza írta meg több tanulmányában.

Jelen tanulmány Kállay Béni és a magyar delegáció kapcsolatát mutatja be 1882–1889 között, különös figyelmet fordítva azokra a kérdésekre, melyek a közös pénzügyminisztert hivatalánál fogva közvetlenül érintették. A külpolitikai környezet és Bosznia-Hercegovina biztonságának összefüggései mellett, elsősorban a két megszállt tartomány politikai és pénzügyi viszonyaival foglalkozik a tanulmány, azon kérdésekkel, melyek a magyar delegációban — albizottsági és plenáris üléseken — visszatérő rendszerességgel felmerültek. A pénzügyi kérdések közül a legfontosabb a tartományi költségvetés és a közös költségvetés kapcsolata volt. Törvény írta elő Bosznia-Hercegovina igazgatásával kapcsolatban, hogy a tartományok bevételeinek fedezniük kell a közigazgatási költségvetés kiadásait, ugyanakkor a két tartomány a Monarchia felbomlásáig rászorult Ausztria és Magyarország támogatására. A témára vonatkozó szűk körű szakirodalom is úgy tudja, Bosznia-Hercegovina teher volt a Monarchia gazdasága számára. E szembetűnő ellentmondásra keres magyarázatot a tanulmány, elsősorban a magyar delegáció nyomtatásban fellelhető naplói, jegyzőkönyvei és irományai, a Magyar Országos Levéltár Országgyűlési Levéltárának delegációs iratanyaga, valamint a korabeli sajtótermékek közül a Nemzet és a Pesti Napló című napilapok feldolgozásával.

A közös pénzügyminiszter szerepe a delegációban

A közös pénzügyminisztert a külügy- és a hadügyminiszter után a „harmadik vótum” illetve a közös kormányban, de e fontossági sorrend ellenére sajátos és nélkülözhetetlen szerepe volt az Osztrák–Magyar Monarchia államéletében. Ő volt a par excellence közös miniszter, akinek alkotmányos tisztsége onnan eredt, hogy 1867-ben a birodalomnak közös ügyei lettek, és egy közös költségvetésről is gondoskodni kel-

lett a két országos költségvetéstől elkülönítve. 1878-ban, amikor a Monarchia szert tett egy „közös” tartományra, Hercegovinára, az okkupált területek igazgatása, a közös ügyeket tovább szaporítva a közös pénzügyminiszter fennhatósága alá került.¹

A közös pénzügyminiszternek sajátos közvetítő szerep jutott a közös kormány és az országos kormányok között. Ő tárgyalta a két országos pénzügyminiszterrel a közös költségvetésről, hozzá futottak be a tárcák javaslatai, ő összesítette és küldte tovább azokat a közös minisztertanács résztvevőinek. A közös pénzügyminiszter terjesztette a közös minisztertanács elé az összmonarchia költségvetését, és gondoskodott a költségvetési javaslat átdolgozásáról a minisztertanács határozatai szerint. Ő terjesztette a nyitólésen a delegációk elé a közös kormány költségvetési tervezetét, ő védelmezte az előterjesztéseket a két országos bizottságban, és ő nyújtotta át a zárólésen az elnöknek kihirdetésre az uralkodói szentesítéssel megerősített delegációs határozatokat.²

Az Osztrák–Magyar Monarchia bonyolult államgépezetét csak a kölcsönös bizalom légkörében lehetett működtetni. Különösen a közös pénzügyminiszter nem nélkülözhetette minisztertársai és az országos kormányok támogatását — számára a miniszteri felelősség szinte napi gond volt, amit csak minisztertársaival együtt és az országos kormányok jóindulata mellett vállalhatott. A közös miniszterek rászorultak az osztrák és magyar miniszterek segítségére, hiszen egyedül ők szerezheték meg a delegációk egyetértését a közös költségvetéshez, ami nélkül a Monarchia nem élvezhette volna a nagyhatalmi rang minden előnyét és kényelmét. A belpolitikai viszonyokat legjobban a miniszterelnökök ismerték, a delegációkban is az ő akaratuk érvényesült, ezért csak olyan költségvetési javaslat kerülhetett a bizottságok elé, amelyre ők a közös minisztertanácson előbb áldásukat adták. De ha a közös minisztertanácson egyezsére jutottak, a delegációk biztosan megszavazták a kettős monarchia közös kiadásait.³

A kiegyezést törvénybe iktató 1867:XII. törvénycikk félreérthetetlenül ki-
mondta: „A közös ügyek azon részére nézve, mely nem tisztán a kormányzat köré-

1 *Somogyi Éva: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában.* Bp., 1996, História – MTA Történettudományi Intézete. (A továbbiakban: *Somogyi, Kormányzati rendszer*) 101–103. p.; *Somogyi Éva: A közös minisztertanács tagjai. 1867–1907.* In: *Történelmi Szemle* 34. (1992) 1–2. sz. (A továbbiakban: *Somogyi, Közös minisztertanács*) 53. p.

2 *Diószegi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa. 1883–1895.* In: *Jogtörténeti Szemle* 4. (1992) 23–27. p.; *Somogyi, Közös minisztertanács* 53–54. p.

3 *Kozári Monika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Bp., 2003, Napvilág Kiadó, 400. p.; *Somogyi Éva: A „közös ügyek”, 1867–1914. Abszolutista és alkotmányos elemek a közös-ügyes politikában.* Bp., 1995. História – MTA Történettudományi Intézete. (A továbbiakban: *Somogyi, Közös ügyek*) 10–11. p.

hez tartozik, Magyarország se teljes birodalmi tanácsot, se bármi néven nevezhető közös vagy középponti parlamentet célszerűnek nem tart, s ezeknek egyikét sem fogadja el”.⁴ Tehát a delegáció nem volt törvényhozó testület, csak az Országgyűlés egy bizottsága, mely évente egyszer ülésezett, amikor elfogadta a közös miniszteriumok következő évi költségvetését, amit aztán Magyarország, a kvóta arányában, tárgyalás nélkül, változatlanul felvett saját költségvetésébe.⁵ (A magyar törvénytől több lényeges pontban eltérő, a delegációkat egy lehetséges birodalmi parlament csírájának tekintő osztrák törvény erről nem rendelkezett.⁶)

Ugyanakkor a delegációk tagjai a közös miniszterekhez kérdéseket intézhettek — az albizottsági üléseken néha különösen kellemetlen kérdéseket —, interpellációkat nyújthattak be, és az 1848:III. törvénycikk mintájára vád alá helyezhették az alkotmányos törvények ellen vétő közös minisztert.⁷ Ami a politikai felelősséget illeti, delegációk a közös kormány előterjesztéseinek elutasításával, költségvetési törlések megszavazásával nyilváníthatták ki bizalmatlanságukat valamelyik közös miniszter iránt.

Mégis, volt két pillanat az Osztrák–Magyar Monarchia történetében, amikor a delegációk valóságos parlamentként működtek, és kikényszerítették egy közös miniszter lemondását. Az egyik ilyen eset 1906-ban történt, amikor a magyar delegáció megvonta bizalmát gróf Agenor Gołuchowski külügyminisztertől, mert meggyőződésük szerint a lengyel születésű miniszter, hatáskörét túllépve, az 1905–1906-os kormányzati válság idején beavatkozott a magyar belügyekbe.⁸

A másik eset 1882-ben történt. Április 15-én Ferenc József rendkívüli ülészakra hívta össze a delegációkat, már másodszer 1882-ben, és most is, mint év elején, egyetlen vitapont szerepelt a két országos bizottság napirendjén: a közös kormány előterjesztése a Monarchia déli részén és a megszállt területeken kitört felkelés elfojtásához szükséges rendkívüli katonai kiadásokról. Ez a felkelés olyan előrelát-

4 1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felseje uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s azok elintézésének módjáról. 40–41. §. In: Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896, Franklin Társulat., 337. p.

5 1867: XII. tc. 28. §. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1836–1868. évi törvénycikkek. 339. p.

6 *Deák Ágnes*: Az 1867. decemberi ausztriai törvénycikkek a közös ügyekről és azok kezelési módjáról. In: *Actas*, 2001/3–4. sz. 238–243. p.

7 1848: III. tc. 32–35. § és 1867: XII. tc. 50–51. §. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1836–1868. évi törvénycikkek. 221., 341. p.

8 *Somogyi Éva*: A delegáció. In: *Századok*, 128. (1994) 3–4. sz. (A továbbiakban: *Somogyi, Delegáció*) 492., 502–503. p.

hatatlan esemény volt, melynek költségeit nem lehetett egyszerűen utólagos póthitel formájában elfogadtatni a delegációkkal, hanem rendkívüli ülésszakot kellett összehívni, előbb januárban, aztán, áprilisban.

A magyar delegáció részéről az egyesült négyes albizottság tárgyalta első olvasatban a közös kormány előterjesztését, s készített jelentést a bizottság plénuma számára. Az albizottság volt a delegáció érdemi tárgyalásainak színtere, ahol ellenzéki tagok is helyet foglalhattak, de számuk legfeljebb okvetetlenkedésre volt elég: az ügyek sorsdöntő befolyásolásához szükséges arányt nem érte el. A magyar delegáció minden ülésszak kezdetén nyolc albizottságot választott: 1882 és 1889 között a külügyi albizottságba 19–24, a hadügyibe 17–21, a tengerészeti albizottságba 7–11, míg a pénzügyi albizottságba 7–10 tagot választottak. E bizottságok együtt alkották az egyesült négyes albizottságot, melynek az elnök kivételével valamennyi delegátus tagja volt, és amely az okkupáció óta Bosznia-Hercegovina és a „Lim-terület” (a Novibazári Szandzsák) ügyeivel foglalkozott. Az egyesült négyes albizottságra még egy fontos feladat hárult: elsősorban és alaposan vizsgálja meg a váratlan események rendkívüli katonai kiadásait, melyek a közös hadsereg évi — rendes és rendkívüli — költségvetésén kívül többletkiadásként jelentkeznek. Volt még egy zárszámadási albizottság is, amelybe az első négy albizottság küldött tagokat: a hadügyi és a pénzügyi albizottság 3–3, a külügyi és a tengerészeti albizottság 2–2 tagot; egy háromtagú költségvetési albizottság, mely a delegáció saját költségvetésével bívelődött; egy hattagú naplóbíró albizottság; valamint egy „kiegyeztető” albizottság, hét taggal, mely az osztrák delegációval tartotta a kapcsolatot és egyeztetett a határozatok eltéréseiről.⁹

Az egyesült négyes albizottság 1882. február 2-án elkészült jelentésében megnyugvással vette tudomásul Szlávy József közös pénzügyminiszter nyilatkozatát, hogy minden tőle telhetőt megtesz a közigazgatás megjavítása és a rend mielőbbi helyreállítása érdekében, s a delegáció a közös kormány előterjesztésére megszavazta a 8 millió forint rendkívüli katonai hitelt.¹⁰ A felkelést néhány hónap alatt leverték a cs. kir. hadsereg helyszínre vezényelt alakulatai, de a rendteremtés tetemes kiadásai miatt áprilisban további 23,733.000 forint engedélyezését kérte a hadvezetés az országos bizottságoktól. (1881-ben a teljes 1882. évre 6,177.500 forintot szavaztak

9 A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság jegyzőkönyvei. 1882–1889. Bp., Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.

10 Az egyesült négyes albizottság jelentése, 1882. február 2. In: A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli ülésszakának irományai. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 2–8. p.; A magyar országos bizottság határozata 1882. február 5. In: Uo. 13. p.

meg a delegációk a Bosznia–Hercegovinában állomásozó csapatok rendkívüli kiadásaira.¹¹) A magyar delegáció egyesült négyes albizottsága újabb jelentést fogalmazott, melyben a Dalmácia déli részében és az elfoglalt tartományok egyes vidékein tapasztalható állapotokat tűrhetetlennek minősítette, és erélyes intézkedéseket követelt a közös kormánytól. A közös pénzügyminiszter felelősségéről nem esett szó a jelentésben: „az adminisztráció egyedül nem adhatott okot a lázadásra” — mondta ki az ítéletet az albizottság februári jelentése, és ezt az áprilisi jelentés „másodfokon” megerősítette; de az albizottság a több mint 23 millió forintos átalányösszeget túlzottnak találta, s leszállítását javasolta 2,033.000 forinttal.¹²

A plenáris ülés feszült légkörben kezdődött, s a delegátusok a „nem mehet ez így tovább” elkeseredésével estek neki Szláv József közös pénzügyminiszternek. Ő tették felelőssé azért, hogy a helyi viszonyokat figyelmen kívül hagyó közigazgatás csődöt mondott, őt okolták amiatt, hogy a polgári igazgatás magasabb szintjein, csaknem négy évvel az okkupáció után is, még mindig katonák a hangadók — mint ha Bosznia–Hercegovinában új katonai határörvidék alakult volna. De minden bajnak legfőbb okozója maga az okkupáció, mely feneketlen zsákként nyeli el Magyarország harminc százalékban beledobott forintjait. Végül a magyar delegáció elutasította az újabb rendkívüli katonai hitel teljes összegének megszavazását.¹³ A birodalmi tanács delegációja viszont „igent” mondott a közös kormány előterjesztésére, a háromszori üzenetváltás eredménytelen maradt, így 1882. április 26-án a két országos bizottság együttes ülést tartott a bécsi akadémia dísztermében. A közös szavazáson a magyar országos bizottság szinte egyhangúlag vetette el a közös kormány javaslatát: az 52 bizottsági tag közül egyedül a feltétlenül udvarhú konzervatív politikus, Szécsen Antal gróf szavazott „igenrel”. Ugyanakkor 8 osztrák képviselő a magyarokkal tartott, s Ferenc József a most már közösen elfogadott magyar határozatot még ugyanazon a napon, április 26-án jóváhagyta és megerősítette.¹⁴

11 A magyar delegáció naplója, 1882. november 15. V. ülés. 61. p.

12 Az egyesült négyes albizottság jelentése, 1882. április 20. In: A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli (II.) ülészakának irományai. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 2–9. p.

13 A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli (II.) ülészakának naplója. Szerk.: Maszák Hugó. 1882. április 20. III. ülés, 1882. április 23. IV. ülés. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 5–48. p.

14 A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli (II.) ülészakának naplója. 1882. április 26. Együttes ülés. 57–58. p.; A magyar országos bizottság határozata. 1882. április 26. In: A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli (II.) ülészakának irományai. 21–23. p.

Szlávy József mindezt bizalmatlansági szavazásként értelmezte, s másnap benyújtotta lemondását, amit az uralkodó elfogadott.¹⁵ Korábban is akadt példa reá, hogy valamelyik delegációban kifogást emeltek egyik vagy másik közös miniszter ténykedése ellen, és vonakodtak elfogadni a tárca következő évi költségvetését. Ilyenkor a két miniszterelnök, főként az uralkodó felszólítására, kisebb költségvetési tételek törlésével hatásosan csillapította le a háborgó kedélyeket. De most Szlávy József érdekében nem mozdult sem az uralkodó, sem a magyar miniszterelnök. Bécsben nem kedvelték a katonákkal gyakran vitatkozó Szlávyt, Tisza Kálmán pedig saját bizalmasával akarta felváltani a veterán Deák-párti politikust.¹⁶

Ferenc Józsefnek a lemondott magyar miniszter helyébe, a kialakult szokásjog értelmében, magyar minisztert kellett találnia, ezért Tisza Kálmánnal egyeztetett Szlávy utódáról. Thallóczy Lajos szerint „Szlávy becsületes, jó ember volt, de a bosnyák dolgokat s embereket nem ismerte” — ezért az uralkodó olyan tisztviselőt keresett a közös Pénzügyminisztérium élére, aki nemcsak politikus és pénzügyi szakember, hanem a megszállott tartományok és a Balkán viszonyait alaposan ismeri, megfelelő nyelvtudással és diplomáciai tapasztalattal rendelkezik. S talált is ilyet Kállay Béni személyében. Ferenc József már Kállay külügyminisztériumi működése idejében tapasztalta, hogy Bosznia ügyeinek intézésére nincs nála alkalmasabb személy, de a magyar miniszterelnökkel nehezen jutott dülőre. Tisza Kálmán eleinte testvéreire, Lajosra gondolt, de hamar belátta, hogy két Tisza mégsem ülhet egyszerre a közös minisztertanácsban. Később Csáky Albin gróf szepesi főispánt hozta javaslatba, de a széles műveltségű és kissé különc megjelenésű főúr lovagias mozdulattal elhárította az ajánlatot.¹⁷ Tisza végül Széchényi Pált említette. „*Erre a Felség türelmetlen lett s azt kérdezte tőle, hogy tud e még valakit? Mire Tisza azt felelé, hogy most már nem ismer, s nem ajánl senkit. Nekem már van jelöltem — mondá a Felség, s 1882. június 4-én kinevezte Kállayt miniszternek. Ebben megnyugodott azután Tisza is.*”¹⁸

Kállay Béni elsők között ismerte fel Magyarországon a szerb szomszédság fontosságát; a szerb nyelv mellett megtanult oroszul, törökül és újjögörögül is, korának

15 *Somogyi*, Közös ügyek 18.

16 *Ress Imre*: A közös minisztériumok szerepe a magyar államéletben (1867–1900). In: *Limes*. 31. 1998. (A továbbiakban: *Ress*, Közös minisztériumok) 31. p.

17 *Ress Imre*: Ungarn in gemeinsamen Finanzministerium. In: *Kaiser und König 1526–1918: eine historische Reise. Österreich und Ungarn Ausstellung im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien, 2001, Collegium Hungaricum. 90. p.; Thallóczy Lajos naplója. I. 32–33., 59. p. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Quart. Hung. 2459. (A továbbiakban: Thallóczy Lajos naplója. I.)

18 Thallóczy Lajos naplója. I. 33., 59. p.

egyik legelismertebb Balkán-szakértőjévé képezve magát. 1868 és 1875 között belgrádi konzul volt, beutazta a szerb–bolgár határvidéket, és 1871-ben utazást tett Bosznia–Hercegovinában is. 1875-től 1878-ig ellenzéki képviselő volt az Országgyűlésben és a *Kelet Népe* főszerkesztője, 1877-ben elsőként állt ki a Képviselőházban gróf Andrássy Gyula külügyminiszter politikája mellett. A berlini kongresszus után ő képviselte a Monarchiát a kelet-ruméliai nemzetközi ellenőrző bizottságban, 1879–1882 között a Külügyminisztérium magas beosztású vezető tisztviselője volt. Ferenc József 1882-ben nem találhatott volna Kállay Béninél tapasztaltabb, felkészültebb és rátermettebb politikust a közös Pénzügyminisztérium vezetésére és Bosznia-Hercegovina kormányzására.¹⁹

Bosznia-Hercegovina és a Balkán-félsziget nemzetközi viszonyai az 1880-as években

Az osztrák-magyar csapatok — berlini kongresszus felhatalmazása értelmében — 1878. július 29-én lépték át a boszniai határt, a főserég Brodnál kelt át a Száván egy pontonhídon. Két nappal előbb, július 27-én felkelés tört ki Szarajevóban, amelyhez a török hadsereg ott állomásozó katonái is csatlakoztak, így a zömében muzulmán felkelők létszáma, az Albániából érkezett fegyveresekkel kiegészülve, elérte a 90–100 ezer főt. A mozgósított osztrák–magyar haderő nem készült fel kellően a felkelők elleni hegyvidéki harcra, és augusztusra a Monarchia hadvezetése — főként a maglaji összecsapás hatására — felismerte, hogy a négy hadosztály 50 000 katonája kevés a lázongó tartományok elfoglalásához. Ezért az uralkodó újabb hadosztályok mozgósítását rendelte el, és a Boszniába vezényelt cs. kir. haderő hamarosan 270.000 főre növekedett. A felkelést szeptember és október folyamán leverték, az utolsó ütközetet a nyugat-boszniai Velika Kladusánál vívták október 20-án, mely az osztrák–magyar csapatok győzelmével végződött. A boszniai bevonulás során a cs. kir. hadsereg 195 tisztjét és 7500 közkatonáját veszítette el; a gyalogezredek kétharmadát, míg a lovasezredek négyötödét Magyarországról vezényelték a harctérre, az áldozatok zöme, 5260 katona volt magyar állampolgár. De a rendkívül nehéz terepviszonyok, a hegyi felszerelés hiánya, az akadozó utánpótlás ellenére a csapatok teljesítették a rájuk bízott feladatot, és az általános hadkötele-

19 Kállay Béni életútját részletesen ld. a 7. mellékletben.

zetség is átesett a tűzkeresztségen. Az okkupációt a december végén kihirdetett általános amnesztia zárta le hivatalos érvénnyel.²⁰

A balkáni válságot követő időben új szövetségi rendszer épült ki Európában, mely kedvező külpolitikai konstellációt jelentett a megszállott tartományokban üggyel-bajjal berendezkedő Osztrák–Magyar Monarchia számára. Az 1879. október 7-én Németországgal aláírt kettős szövetség kimondta, hogy orosz támadás esetén a felek egész katonai erejükkel egymás segítségére sietnek. Bismarck közvetítésével a Monarchia és Oroszország rendezte balkáni nézeteltéréseit, és 1881. június 18-án Berlinben sor került a három császár szövetségének megújítására. Az egyezmény biztosította a Monarchia nagyhatalmi helyzetét és befolyását a Balkánon — a térség hatalmi viszonyain csak Bécs egyetértésével lehetett változtatni, az egyezményhez csatolt jegyzőkönyvben Oroszország hozzájárult, hogy a Monarchia alkalmas időpontban annektálhatja Boszniát és Hercegovinát, Ausztria-Magyarország pedig előre tudomásul vette Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülését, ha az egyszer „a dolgok ereje folytán” bekövetkezik. A három császár szövetsége szabályosan elhatárolta az érdekszférákat a Balkánon: a félsziget nyugati fele az Osztrák–Magyar Monarchia, keleti fele Oroszország érdekkörébe került. 1882 májusában Olaszország csatlakozásával a kettős szövetség hármas szövetséggé bővült, amelyhez 1883 októberében egy gondosan titkolt megállapodással Románia is csatlakozott. E külpolitikai környezet a Monarchia számára teljes cselekvési szabadságot biztosított Bosznia-Hercegovinában: szilárdan megvethette lábát a megszállott tartományokban, és Oroszország mindezt nem akadályozta.²¹

-
- 20 *Bencze László*: Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Bp., 1987, Akadémiai Kiadó. 222–227. p.; *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881. Bp., 1982, Akadémiai Kiadó. 34–42. p.; *Diószegi István*: Bismarck és Andrassy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Bp., 1998, Teleki László Alapítvány. 281–317. p.; *Kozári Monika*: Ghyczy Kálmán naplója az 1878-as boszniai válságról. In: Világtörténet. 1996 tavasz-nyár. 58–60. p.; *Palotás Emil*: Bevonulás Boszniába. Balkáni krízis 1878. In: Rubicon 3. (1992) 8–9. sz. 61–63. p. (A továbbiakban: *Palotás*, Bevonulás Boszniába); *Palotás Emil*: Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1878–1895. Bp., 1995, Akadémiai Kiadó. 14–28. p.; *Asbóth János*: Bosznia és a Hercegovina. Útirajzok és tanulmányok. Utószó. Írta: Vasas Géza. Bp., 2000, Tertia Kiadó. (A továbbiakban: *Asbóth*, Bosznia) 250–252. p.; *Pál Alfréd*: Bosznia-Hercegovina politikai szervezete. Bp., 1913, Eggenberger-féle Könyvkiadóvállalat. III. p.; *Barbara Jelavich*: A Balkán története. I. Bp., 1996, Osiris Kiadó. 306–317. p.; *Barbara Jelavich*: The establishment of the Balkan national states 1804–1920. Seattle — London, 2000, University of Washington Press. 141–157. p.
- 21 *Diószegi István*: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918. Bp., 2001, Vince Kiadó. (A továbbiakban: *Diószegi*, Monarchia külpolitikája) 73–81. p.; *Diószegi István*: A ha-

A két balkáni tartomány biztonságára és nyugalma válságátlanul a szomszédos Szerbia és Montenegró jelenthetett közvetlen veszélyt. A három császár egyezményében Szerbiáról nem esett szó, de Bécsben és Szentpéterváron is magától értetődőnek tekintették, hogy a Száván-túli országban a szomszédos Monarchiának lesz nagyobb befolyása. A két állam előbb kereskedelmi szerződést kötött, majd 1881 nyarán a politikai kapcsolatokat is az osztrák–magyar terveknek megfelelően rendezték: a Monarchia ígéretet tett, hogy támogatja Szerbia déli irányú határkiigazítási törekvéseit, és hozzásegíti fejedelmét a királyi cím elnyeréséhez, míg Belgrád kötelezte magát, hogy a Ballhausplatz tudta és előzetes beleegyezése nélkül nem köt szerződést más hatalommal. 1882-ben sor került Milán fejedelem királlyá koronázására. Ausztria–Magyarország csak akkor érezhette magát biztonságban a Balkán felől, ha Szerbiát teljesen befolyása alá vonja. Ez a három császár szövetségével megvalósult, s a Száva-menti ország a Monarchia gyámsága alá került.²²

Montenegró helyzete már nem volt ilyen egyértelmű. Amikor 1881 őszén felkelés tört ki Hercegovinában s aztán Dalmácia déli részén, hamar bebizonyosodott a gyanú, hogy nemcsak az általános védkötelezettség bevezetése volt az oka a lázadásnak, hanem idegen beavatkozás is, Montenegró részéről.²³ Hozzávetőleg 2500 hercegovinai menekült a felkelés idején Montenegróba — ezek egy része felkelő volt, akik az osztrák–magyar katonaság elől menekültek a határ túlsó oldalára, más részük félelemből keresett menedéket a szomszédos országban. A montenegrói kormány befogadta a menekülteket, de a nemzetközi jogot megsértve, nem akadályozta meg, hogy a menekültekből Montenegróban összeverődött rablóbandák a határ túlsó oldalán, hercegovinai területen is garázdálkodjanak. A Monarchia külügyi vezetése elvárta a montenegrói fejedelemtől, hogy hozzon hatásos intézkedéseket a Bosznia-Hercegovinában nyugtalanságot szító agitátorok és rablóbandák megfē-

talmi politika másfél évszázada 1789–1939. Bp., 1997, História — MTA Történettudományi Intézete. (A továbbiakban: *Diószegi*, Hatalmi politika) 183–188. p.; *Palotás Emil*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881. 271–273. p.

22 *Diószegi*, Monarchia külpolitikája 78–83. p.; *Diószegi*, Hatalmi politika 187. p.; *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. (A továbbiakban: *Gratz*, Dualizmus) I. Bp., 1934, Magyar Szemle Társaság. 235. p.

23 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1882. február 2. In: A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli ülészakának irományai. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 2–3. p.; Kállay Béni nyilatkozatai Boszniáról. Nemzet 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet.

kezésére.²⁴ 1882 októberében III. Sándor cár fogadta Nikita fejedelmet, s értésére adta, azt kívánja, hogy „Montenegró barátságos szomszédi viszonyban maradjon Ausztria–Magyarországgal”.²⁵ Montenegrói kormánykörökben, az érdekszférra-politika idejében is észlelhető maradt az orosz befolyás, de ekkor, 1882-ben még zavartalanul működött a három császár szövetsége.

1884-ben a magyar delegáció egyesült négyes albizottságának ülésén Kállay Béni elégedetten állapíthatta meg, hogy „Montenegróban az újabb időben, úgy látszik, nézetváltozás állott be, még pedig ránk nézve előnyös módon”. A montenegrói hivatalos lap egy cikkében „a legnagyobb lojalitással szól a monarchiánk és Montenegró közti viszonyról, és annak szükségességéről, hogy e viszony éppen Montenegró érdekében tartassék fenn”. A menekültek közül 1883-ban mintegy kétezren hazatértek Hercegovinába, és a montenegrói kormány megkezdte a hercegovinai menekültek maradék csoportjainak távolabb szállíttatását a határtól, az ország déli csücskében fekvő Antivariba. Montenegró, hogy lojalitását bizonyítsa, kiadott az osztrák–magyar hatóságoknak két, rablással és gyilkossággal vádolt menekültet, bár kiadási szerződés ez időben a Monarchia és Montenegró között nem létezett.²⁶

1885-ben a közbiztonsági viszonyok Hercegovinában — Kállay ítélete szerint — már „sokkal kedvezőbbek voltak, mint tavaly”, bár a miniszter az albizottság ülésén említést tett egy rablóbandáról, mely „Montenegróból jött, és mint rendszeren, hercegovinai menekültekből állott, egy általunk igen jól ismert egyén vezetése alatt”. A fegyveres erők és a nép együtt vették űzőbe a bandát, amely „három embert elvesztett, 10 nap múlva már a határon túl volt és azóta nem is látták”.²⁷ Maga Kállay az esetnek nem tulajdonított külpolitikai jelentőséget, tisztán közbiztonsági ügynek tekintette, s 1884 után a delegáció külügyi albizottsága sem foglalkozott többé külön a Monarchia és Montenegró viszonyával.

1878-ban a berlini kongresszus a San Stefano-i orosz–török béke délszláv államát, Nagy-Bulgáriát három részre osztotta: egy autonóm bolgár fejedelemségre, egy Kelet-Ruméliának nevezett autonóm oszmán tartományra és a teljes török fennhatóság alatt maradt délnyugati, macedón területre. 1885. szeptember 19-én

24 A külügyi albizottság jelentése. 1882. november 9. A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság irományai (továbbiakban: A magyar delegáció irományai). Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 114–115. p.; Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

25 Pesti Napló 1882. október 26. Reggeli kiadás.

26 Nemzet 1884. november 12. Reggeli kiadás.

27 Nemzet 1885. november 7. Esti kiadás.

felkelés tört ki Kelet-Rumélia fővárosában, Plovdivban, és Battenberg Sándor az egyesült Bulgária fejedelmének kiáltotta ki magát. Kezdetét vette a bolgár válság, a maga beláthatatlan balkáni és európai bonyodalmaival.²⁸

A plovdivi események lehetséges bosznia-hercegovinai következményeit 1885. október 4-én vitatta meg a közös minisztertanács Bécsben Kálnoky külügyminiszter elnöklete alatt. Arthur Bylandt-Rheidt hadügyminiszter a szarajevói hadparancsnok, Appel báró indítványára olyan javaslatot terjesztett a minisztertanács elé, amely két hónappal meghosszabbította volna hét cs. kir. zászlóalj hercegovinai állomásozását. Kállay Béni mindenekelőtt Montenegró kiszámíthatatlan magatartását tartotta veszélyesnek Hercegovina biztonságára és nyugalma, ezért a javaslatot „igen célszerűnek” találta, hiszen a katonák jelenléte a lakosságban biztonságérzetet kelt, hasznos a tartomány védelme és biztonsága szempontjából, továbbá visszatartja Montenegrot, hogy váratlan meglepetéseket okozzon Hercegovinában. Kálnoky külügyminiszter egyetértett Kállay helyzetértékelésével, és a közös minisztertanács elfogadta a hadügyminiszter előterjesztését, azzal a pénzügyi megoldással, hogy az intézkedés 120–130.000 forintos többletkiadását nem terjesztetik póthitel formájában a delegációk elé, hanem részben a megszállási hitel maradványából fedezik, részben a két év múlva előterjesztendő zárszámadásban kérnek rá utólagos jóváhagyást.²⁹

A bolgár válság fejleményeiről november 6-án tájékoztatta Kállay Béni a magyar delegáció egyesült négyes albizottságát. A közös minisztertanácson elhatározott katonai intézkedésekről nem esett szó, s a legújabb balkáni bonyodalmak bosznia-hercegovinai hatásairól a közös pénzügyminiszter határozottan kijelentette, „semmi jel sem mutat arra, hogy a Balkán félszigeten és Bosznia legközelebbi szomszédságában is előfordul események befolyással lettek volna akár az ottani állapotokra, akár a közhangulatra. Az országban teljes nyugalom uralkodik... úgy a közbiztonsági viszonyok, mint a politikai helyzet jelenleg teljesen megnyugtatók”. Ezt követően a jövő esélyeiről beszélt Kállay, azon lehetőségekről, „melyek ma éppen nem fenyegetők, de amelyek a Balkán-félszigeten mutatkozó bonyodalmak következtében a montenegrói szandzsák és a szerb határról Boszniára esetleg befolyást gyakorolhatnak”.³⁰

28 Magyarország története. 6/2. Főszerk.: Kovács Endre. Szerk.: Katus László. Bp., 1987, Akadémiai Kiadó. 1313–1314. p.

29 Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1883–1895. Bearbeitet von István Diószegi. Bp., 1993, Akadémiai Kiadó. 277–279. p.

30 Nemzet 1885. november 7. Esti kiadás.

A *Nemzet* szűkszávú tudósítása kiegészíthető mindazzal, amit a delegáció plenáris ülésén a kormánypárt külügyi szakértője, Falk Miksa mondott. A külügyi albizottság előadója úgy vélekedett, „ma csak kelet-ruméliai kérdéstről van szó, de senki sem kezeshet arról, hogy 24 óra múlva nem csatlakozik-e hozzá egy szerbiai, azután egy görögországi, egy macedóniai és nem tudom még hány mindenféle kérdés”. A berlini szerződést felrúgta a bolgár forradalom, de „a népek önelhatározási jogát sem lehet egyszerűen ignorálni”. A Portának joga van fegyverrel rendet tenni Kelet-Ruméliában, de ha ez elmarad is, mindenesetre küszöbön áll a szerb–bolgár háború, és a nyugtalanság átterjedhet az egész Balkánra. A Monarchiának készen kell állnia arra „a nagyon is valószínű esetre, midőn a status quo ante nem lesz helyreállítható”.³¹

Időközben kitört a szerb–bolgár háború, s a delegáció ülésén Szögyény László, a Külügyminisztérium osztályfőnöke a bécsi szerb követre hivatkozva megerősítette a hírt, hogy bolgár provokációt követően a szerb haderő „a határt e pillanatban valósággal átlépte”. A magyar sajtóban „operett háborúnak” gúnyolt viszálykodás Slivnicánál váratlan bolgár győzelmet hozott, és Szerbiát csak a Monarchia belgrádi követe, Khevenhüller gróf beavatkozása mentette meg a teljes vereségtől.³²

A szerb–bolgár háború ideje volt az a pillanat, amikor Kállay nézete szerint a balkáni bonyodalmak Montenegró és a Novibazári Szandzsák felől megzavarhatták volna Bosznia-Hercegovina nyugalma. De amire a közös pénzügyminiszter az albizottság ülésén figyelmeztetett, nem következett be. Egy évvel később, az egyesült négyes albizottság 1886 novemberében tartott ülésén már megnyugtatóbb tájékoztatást adhatott: „a Balkán-félszigeten uralgó zavarok semmi visszahatással az okkupált területekre nem voltak, és nem valószínű, hogy ezután lesznek”.³³ A *Nemzet*, áttekintve az 1885–86-ban történt viharos eseményeket, elismeréssel írta az 1886. évi albizottsági ülést követően, hogy a megszállott tartományok „a legkisebb idegrángást sem árulták el a philippopolisi államcsíny, a bolgár–szerb háború, Battenberg Sándor detronizációja és Kaulbars bulgáriai üzelmeinek dacára sem”.

31 A magyar delegáció naplója, 1885. november 14. VI. ülés. 70–73. p.

32 *Andrássy Gyula gróf: Diplomácia és világháború.* Bp., 1990, Göncöl — Primusz. 14. p.; A magyar delegáció naplója, 1885. november 14. VI. ülés. 87. p.; Thallóczy Lajos naplója. I. 73. p.; *Nemzet* 1885. november 18. Reggeli kiadás.

33 *Nemzet* 1886. november 22. Esti kiadás.

Annál is inkább, hiszen „a megszállt tartományokban ez események idején, mint most is, csapataink száma a minimumra volt leszállítva”.³⁴

Az 1885. október 4-i közös minisztertanács volt az egyetlen a bolgár válság éveiben, amely kizárólag Bosznia-Hercegovina biztonságával foglalkozott és katonai óvintézkedésekről határozott. A 120–130.000 forintos többletkiadás — szemben az 52,5 millió forintos rendkívüli átalányhitellel, melyet a galíciai csapatösszevonások miatt 1887 márciusában szavaztak meg a delegációk — rendkívül csekély összegnek tűnik, s a montenegrói veszély nagyságát is jelzi. A bécsi hadvezetés 1885–86-ban nem számolt nagy balkáni háborúval, és fokozatosan tovább csökkentette a megszállott területeken állomásozó cs. kir. haderő létszámát.³⁵

Az 1886. év bulgáriai eseményei — oroszbarát tisztek lemondásra kényszerítik Battenberg Sándor fejedelmet, orosz kormánybiztos jelenik meg Szófiában Kaulbars tábornok személyében, és a bulgáriai orosz befolyás helyreállításán merkedik — mindez arra készítette Tisza Kálmán miniszterelnököt, hogy szeptember 30-án a Képviselőházban erélyesen tiltakozzon Kaulbars missziója és Bulgária tervezett orosz megszállása ellen. Ennek hatására Kálnoky külügyminiszter 1886 novemberében a magyar delegáció külügyi albizottságának ülésén elmondott exorzéjában nyilvánosan szót emelt Bulgária önállósága mellett. Az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalosan szakított az öt év óta Oroszországgal egyetértésben folytatott balkáni érdekszféra-politikával, a három császár szövetségével, melyet a magyar politikusok mindig gyanakvással szemléltek, a német szövetség támogató erejét féltve a három császár szívélyes, baráti viszonyától.³⁶

Mindezek az események azonban nem zavarták meg Bosznia-Hercegovina nyugalomát. 1887 nyarán a bolgár nemzetgyűlés, a Ballhausplatz tanácsa ellenére, Koburg Ferdinándot, ezt az „okos, ravasz és kitartó embert” választotta Bulgária fejedelmének. Pétervárott a döntésben a Monarchia kezét vélték felfedezni. Ausztria–Magyarország és Oroszország viszonya tovább romlott, 1887 végén és 1888 első hónapjaiban Oroszország nagyarányú csapatösszevonásokat hajtott végre Ga-

34 Nemzet 1886. november 24. Reggeli kiadás; Battenberg Sándor 1886 augusztusában oroszbarát tisztek nyomására kényszerült lemondásra, Kaulbars tábornok 1886 szeptemberében, mint orosz kormánybiztos jelent meg Szófiában, és orosz megszállással fenyegette meg a renitenskedő bolgárokat. Ld.: *Diószegei*, Hatalmi politika 191. p.

35 A magyar országos bizottság határozata. 1887. március 6. A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság rendkívüli ülészakának irományai. Bp., 1887, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 54–55. p.

36 *Walter Rauscher: Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die österreichisch-ungarische Aussenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky 1881–1895.* Wien — Köln — Weimar, 1993, Böhlau Verlag. 90–93. p.; *Somogyi, Delegáció* 499–500. p.

licia határán — de a nagy osztrák–magyar–oroszc háborús válság fegyveres összecsapás nélkül oldódott meg.³⁷

Az új külpolitikai konstelláció, melynek alapja a változatlanul fennálló kettős és hármas szövetség, valamint az 1887. december 12-én Londonban Ausztria–Magyarország, Anglia és Olaszország képviselői által aláírt oroszellenes keleti hármasszövetség volt, visszatérést jelentett az Andrassy-féle, nemzetközi összefogásra támaszkodó, oroszellenes külpolitikához. A Balkán hatalmi viszonyai 1888 után alapvetően kedvezően alakultak az Osztrák–Magyar Monarchia számára. 1889-ben sor került a Szerbiához, 1891-ben az Olaszországhoz, 1892-ben a Romániához fűződő szövetségi kapcsolatok megújítására. Bulgáriában Stefan Sztambolov Monarchia-barát kormánya volt uralmon. Oroszország jószerével kiszorult a Balkánról. Egyetlen óvatosságra intő esemény a hármas szövetség 1887-ben esedékes megújítása volt, amelynek során Olaszország elérte, hogy egy olyan paragrafust is becikkelyezzenek a szerződésbe, amely a Balkánon bekövetkező területi változások esetére területi kompenzációt ígért Róma javára. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Balkánon a Monarchia saját érdekszférájában pozíciót veszített szövetségese javára, és ezzel harmadik nagyhatalomként Olaszország is megjelent a félszigeten. Közvetlen veszély azonban Olaszország felől egyelőre nem fenyegetett. Továbbra is egyedül Montenegró kiszámíthatatlan magatartása és a kormánykörök orosz szimpátiája jelenthetett közvetlen veszélyt Bosznia-Hercegovina nyugalma, de az 1894. évi szerbiai és bulgáriai eseményekig semmi nem fenyegette a Monarchia hatalmát a Balkánon.³⁸

Bosznia-Hercegovina kérdése a magyar delegációban az 1880-as években

A magyar delegáció 1882. október 25-én tartotta nyitó ülését Budapesten. A *Nemzet* hasábjain Hegedűs Sándor győzködte vezércikkében a kormánypárti lap olvasóit: „A delegációk ma kezdik meg működésüket. Bár fontos tárgyakkal, sőt nagy kérdésekkel fognak foglalkozni, még sem előzi meg az ülészakot az az izgalom, az a vészjósló zaj, mely eddig, szinte mindig fogadni szokta... Csak azt óhajtjuk, és arra kell törekednünk, hogy a delegációs ülészak vége és eredménye még jobb be-

37 *Diószegi*, Hatalmi politika 192–193. p.; *Palotás Emil*: Ausztria–Magyarország és a háborús válság 1887–88-ban. In: Századok 125. (1991) 3–4. sz. (A továbbiakban: *Palotás*, Háborús válság) 229–237. p.; Thallóczy Lajos naplója. I. 95. p.

38 *Palotás*, Háborús válság 237–261. p.; *Diószegi*, Monarchia külpolitikája 89–96. p.; Thallóczy Lajos naplója. I. 5. p.

nyomást hagyjon maga után, mint kezdete. Mert ez elég kedvező".³⁹ És egy hosszú írás, „Oroszország hadászati fejlődése” címmel. Az időzítés tökéletes, ügyes és hatásos.⁴⁰

A Mérsékelt Ellenzék szócsove, a *Pesti Napló* a delegáció haszontalanságáról iparkodott meggyőzni az olvasót: „*A delegáció olyan, mint a varjúsereg, minden ősszel megjelenik károgni, s rontja a vetéseket, azután nem látja az ember, s nem is kívánczik utána. Minden új delegációs ülészak új kellemetlenséget hoz, egyszer bosnyák okkupációt, másszor bosnyák lázadást, mindannyiszor a hadügyi kiadások emelkedését. Jót, mi jót hozott valaha a delegáció Magyarországnak? Az a hatvan magyar delegátus szorított-e csak egyszer is valamit ki a nemzet számára? Még csak egy fegyvergyárat se, egy katonai akadémiát se, egy magyar vezényszócskát se*”.⁴¹ A delegációk ünnepélyes fogadtatásáról, a királyi trónbeszédéről így írt az ellenzéki lap: „*Végül a király az összhangot említi kormány és delegáció között. Ebben senki sem kételkedik; olyan ez összhang, mint az egyetértés zongora és zongoramester között: az a hatvan billentyű úgy szól, amint Tisza Kálmán ujjai érintik, s ez igen jól játssza rajta Haydn osztrák néphimnuszát*”.⁴²

A magyar delegációban két párt állt szemközt egymással, két politikai tábor nézett farkasszemet. 1878 áprilisában az Egyesült Ellenzék — egy gunyoros kedvű nyelvújító, a függetlenségi párti Verhovay Gyula leleményével a „Habarék párt” — megalakulásával olyan politikai erő jelent meg az Országgyűlésben, amely az alapítók szándéka szerint kormányképes ellenzéke lehet az 1875 óta hatalmon levő Szabadelvű Pártnak. Ez az új ellenzéki párt kimondottan az 1867. évi kiegyezés alapján állt, és ebben különbözött a régi Deák-párt ellenzékétől, a Balközéptől, de a kiegyezésben Magyarország számára megállapított jogi lehetőségeket nagyobb elszántsággal akarta kihasználni, mint a kormányzó Szabadelvű Párt. A „közjogi alapon álló ellenzék” a kormány szemébe mondta a vádat, hogy nem használja ki a kiegyezésben rejlő lehetőségeket, semmibe veszi a nemzet érdekeit és méltóságát, csak saját hatalmának fenntartásával törődik, a közös kormánnyal összefogva és kényelmes bizottsági többségére támaszkodva „a delegáció ellenőrzési jogát illuzórikussá tette”. Így a delegáció nem más, mint „pénzfogyasztó intézet”, amely előszeretettel „szórja ki a milliókat az ablakon”. De a kiegyezés „meghamisítóival” szemben ott állnak az igazi 67-esek, akik a törvényben rögzített közjogi alapon áll-

39 Nemzet 1882. október 25. Reggeli kiadás.

40 Nemzet 1882. október 26. Reggeli kiadás.

41 Pesti Napló 1882. október 25. Reggeli kiadás.

42 Pesti Napló 1882. október 27. Reggeli kiadás.

va, egyszerre küzdenek az „igaz magyar nemzeti politikát” szabotáló kormánypárt és a közjogi alapot felforgató Függetlenségi Párt ellen.⁴³

Tisza Kálmán miniszterelnök a kormánypárt egyik legfontosabb feladatát a kiegyezés változatlan megóvásában látta. Az 1867. évi egyezség uralkodó és nemzet között hosszú idő után helyreállította Magyarország alkotmányos szabadságát, amit a közjogi kérdések feszegetése, további alkotmányos követelések eröltetése veszélybe sodorhatott volna, az udvar mereven elutasító álláspontja és a függetlenségek harcias követelései miatt. A Szabadelvű Párt ezért nem támogatta az 1880-as években a kiegyezés „újrértelmezését”, a közjogi kérdések bolygatását. A *Nemzet* sem hagyhatta szó nélkül a *Pesti Napló* fricskáit, és a Mérsékelt Ellenzéket a függetlenségekkel egy kalap alá véve, „Kossuth követelményeinek és tanainak dicsőítésével” vádolta meg az ellenzéki lapot.⁴⁴

A „függetlenségek” és „negyvennyolcasok” csakugyan ragaszkodtak egykori elnökük, Mocsáry Lajos nézetéhez: „*Helyre kell állítani a magyar országgyűlés teljes hatáskörét, úgy amint azzal egy önálló ország parlamentjének bírnia kell, tehát el kell törülni a delegációt.*” Ők következetesen távol maradtak a közös ügyi bizottságtól.⁴⁵

A Mérsékelt Ellenzék, amelynek közjogi elvei a részvételt megengedték, jelen volt a delegációban, de országgyűlési súlyánál kisebb arányban: a legalább harminc kormánypárti és négy horvát mandátummal szemben 1882-ben 4, 1883-ban csak 3 mandátum jutott képviselőházi döntés értelmében az ellenzéknek. A három ellenzéki bizottsági tag, Apponyi Albert, Pulszky Ágost és Szilágyi Dezső sértődött hangú levelet intézett a delegáció elnökéhez, amelyben tudatták, ilyen feltételek mellett nem hajlandók részt venni a bizottság munkájában. A bizottság a lemondásokat elfogadta, és gondoskodott három kormánypárti póttag behívásáról, így 1883-ban egyetlen ellenzéki képviselő sem ült a magyar delegációban. A duzzogó *Pesti Napló* szerint idén „a szavazógép úgy fog működni, mint a parancsolat”, a *Nemzet* úgy vélekedett, a delegáció „szavazógépnek mondható ugyan; de csak mondható, mert ez semmivel sem bizonyítható”. 1884-ben már ismét képviseltette

43 *Gratz*, Dualizmus 211–214. p.; *Gróf Apponyi Albert*: Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom — huszonöt év az ellenzéken. Bp., 1922, Pantheon Irodalmi Intézet R.-T. 8. (A továbbiakban: *Apponyi*, Emlékirataim) 96. p.; *Merei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Bp., 1971, Akadémiai Kiadó. 91–99. p.; *Pesti Napló* 1882. október 25. Reggeli kiadás, 1883. október 24. Reggeli kiadás.

44 *Gratz*, Dualizmus 239. p.; *Nemzet* 1882. november 12. Reggeli kiadás.

45 *Mocsáry Lajos*: Egy baloldali program. In: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Szerk.: Kemény G. Gábor. Bp., 1958, Bibliotheca. 145. p.

magát az ellenzék a közös ügyi bizottságban, 1887-ben a pártonkívüliekkel együtt 6 mandátum jutott a Mérsékelt Ellenzéknek.⁴⁶

Tisza Kálmán rendszerét a kortársi ellenzék Robert Walpole XVIII. századi brit miniszterelnök „minden kényes kérdést gondosan kerülő” és hatalmát „kétes jelle-gű eszközökkel fenntartó” rendszeréhez hasonlította, s Kállay Béninek is megvolt e rendszerről a maga véleménye.⁴⁷ Thallóczyt idézzük:

*„Tisza és Kállay közt a viszony hideg maradt mindvégig. Már ifjú korukban, a 60-as években szétvált útjuk s nem szerették egymást. 1875-ben nem mellé állott, hanem mert nem bízott a fúzióban s hitt az állami adminisztráció jövőjében, Sennyeynek lett híve. A két államférfi különben nem sokat érintkezett egymással... Kállayt viszont elkeseríté, hogy Magyarországnak a legnagyobb hatalmú miniszterelnöke a korrupciót tűrte, sőt azzal — tagadni nem lehet — számolt s dolgozott. Nem szerette Tiszát, gyűlölte rendszerét s megvetette irányát, de mint lojális ember, nem szólt bele, s észrevétlenül ő nem törődvén magyar belügyekkel — ő is külügyvé vált Budapestre nézve... Kállay hét éves minisztersége idejében sohasem élvezte Tisza rokonszenvét. Ha ez utóbbi Bécsbe jött, csak akkor kereste föl, ha jószérivel el nem kerülhetne. Érdemleges dolgokról nem beszélt vele. Boszniát szíve mélyéből nem szerette. Nem érdekelte őt ez országból semmi, csak fizetni ne kelljen.”*⁴⁸

Amit Andrassy a birodalmi és nemzeti érdekek viszonyáról hittel vallott, és amit Deák hűsvéti cikkében kifejtett, hogy „első és legfontosabb tekintet a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekintetnek alárendelni”, mindez Tisza Kálmán számára már nem volt ilyen egyértelmű. A balkáni válság, a törökbarát közhangulat idején a magyar miniszterelnök 1877 végéig a status quo politikájának volt híve, s csak 1878 elejére adta be a derekát, amikor Andrassy érveire és a várható orosz győzelem hatására elfogadta a tételt, hogy Oroszország terjeszkedését a Balkánon nem lehet másként feltartóztatni, mint Bosznia-Hercegovina elfoglalásával. „Andrassy népszerűtlen ügyet vitt keresztül, de meggyőződésből, Tisza egyetértett a közvéleménnyel, de engedett a pressziónak”. Andrassy külügyminiszter felfogásában egyedül egy erős Habsburg Birodalom, egy európai rangú nagyhatalom védhette meg Magyarországot a nemzetiségi törekvésektől és az orosz hódítástól. Kállay Béni

46 Apponyi Albert gróf, Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost levele a közös ügyi magyar országos bizottság elnökségéhez. 1883. október 22. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 8. Országgyűlési Levéltár, A közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottság /Delegáció/ iratai. 1883. évi iratok; Pesti Napló 1883. október 24. Reggeli kiadás; Nemzet 1883. október 23. Reggeli kiadás; *Somogyi*, Delegáció 479. p.

47 Thallóczy Lajos naplója. I. 93. p.; *Apponyi*, Emlékirataim 117–118. p.

48 Thallóczy Lajos naplója. I. 33., 60–61. p.

számára is elsősorú magyar érdek volt a Monarchia nagyhatalmi állása; s éppen ő, a bécsi magyar miniszter volt szószólója annak a hivatalnoki-értelmiségi körnek, amely, Andrássy szellemében, a birodalmi kulcspozíciók megszerzésével vélte elérhetőnek, hogy a Monarchiából magyar birodalom legyen. Bécsből és ellenzéki szemmel nézve Tisza Kálmán kicsinyes, szúklátókörű, miniszterelnökként is vármegeyi politikus volt, akinek „táblabíró politikája” nem ismeri fel a nagyhatalmi rang előnyeit és lehetőségeit. Thallóczy Lajos szerint „Bihariensis fuit est et erit, el lehet róla mondani.” A Kállay-rajongó Thallóczy választása a két államférfi között magától értetődő, de abban igaza volt, hogy a magyar miniszterelnöknek később sem volt szívügye Bosznia-Hercegovina. Budapesti politikai körökben Kállay Béni a „konzervatív, aulikus, bécsi ember” jelzőket kapta; de minden bizalmatlanság, féltékenységek, politikai és személyes gyanakvás mellett is a Balkán-szakértő Kállay személye volt a biztosíték Tisza Kálmán és a magyar kormány számára, hogy a boszniai közigazgatás ügyetlenkedései, fegyveres felkelések és hasonló kellemetlen meglepetések miatt „fizetni ne kelljen”.⁴⁹

Még folytak a harcok Bosznia-Hercegovinában 1878 őszén, amikor Ferenc József szeptember 16-án kelt legfelsőbb elhatározásával a megszállott területek igazgatását a közös minisztertanácsra bízta, és a sokasodó ügyek intézésére a három közös minisztérium, valamint az osztrák és a magyar kormány képviselőiből bizottságot szervezett. Rövid idővel később az 1879. február 26-án kibocsátott legfelsőbb elhatározás az elfoglalt tartományok igazgatását már egyedül a közös pénzügyminiszter gondjaira bízta, s március 9-én a közös Pénzügyminisztériumnak otthont adó bécsi Questenberg-Kaunitz házban megalakult a boszniai ügyosztály.⁵⁰

A kortársak számára természetesnek tűnt, hogy a megszállott területek igazgatásáról a „legfőbb hadúr” intézkedjék, hiszen az ő nevében folytak a megszállást végrehajtó cs. kir. hadsereg hadműveletei.⁵¹ Azt azonban kevesen tudták, hogy alig három hónappal a budapesti szerződést követően, 1877 áprilisában Kállay Béni, Andrássy Gyula külügyminiszter megbízásából, emlékiratot állított össze Bosznia

49 Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2003, Osiris Kiadó. 322. p.; *Kozári Monika*: Ghyczy Kálmán naplója az 1878-as boszniai válságról. In: Világtörténet. 1996. tavasz–nyár. 59–60. p.; *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő*: Múlt-ról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Bp., 2004, Osiris Kiadó. 139. p.; *Somogyi Éva*: Im Dienst der Monarchie oder der Nation? Ungarische Führungsbeamten am Ballhausplatz. In: *Österreichische Osthefte*. 2002/3–4. sz. 603. p.; Thallóczy Lajos naplója. I. 33., 51., 63. p.

50 *Pál Alfréd*: Bosznia-Hercegovina politikai szervezete. Bp., 1913, Eggenberger-féle Könyvkiadó. (A továbbiakban: *Pál*, Bosznia-Hercegovina) 3. p.

51 *Pál*, Bosznia-Hercegovina 59. p.

és Hercegovina jövőbeni osztrák–magyar igazgatásáról. Kállay határozta meg emlékiratában a két tartomány későbbi közjogi helyzetét, az ő javaslata volt, hogy a kettős monarchia egyik feléhez sem szabad csatolni a megszállt területeket, Bosznia-Hercegovina csak a közös kormány fennhatósága alá kerülhet, különben felbomlna a kiegyezés patikamérlegén mért egyensúlya. A tartományok közvetlen igazgatását polgári hivatalnokokra kívánta bízni, elutasítva az udvari katonai körök tervét egy új katonai határőrvidékről. Az uralkodó nevezné ki a közös minisztériumnak alárendelt kormányzót, akinek munkáját négy ügyosztály segítené. Kállay az okkupáció után „huzamosabb ideig” nagy létszámú, kizárólag osztrák–németekből és magyarokból álló csapatok állomásoztatását javasolta a két tartományban, az általános helyi hadkötelezettség bevezetése mellett. Nem célszerű átmenet nélkül modern európai közigazgatást és jogrendet bevezetni a megszállott területeken — fejtegette szerbiai tapasztalásból Kállay —, s ugyanez a fokozatosság szükséges birtok- és adóügyekben is, hogy megőrizhető legyen az ellentétes érdekű társadalmi rétegek kényes egyensúlya. De mindennél sürgetőbb teendő a vallási egyenjogúság megvalósítása. Kállay memoranduma volt a forgatókönyv, amelyet követve Ausztria-Magyarország berendezkedett Boszniában.⁵²

A Monarchia két állama a tükörfordítás pontosságával fogalmazott, egybehangzó törvényekkel Bosznia-Hercegovinát a közös vámterülethez csatolta, majd az igazgatás alapelveit is törvénnyel — az 1880. február 22-i osztrák és az 1880. évi VI. magyar törvényekkel — szabályozta. E paktált törvények nemcsak a megszállott tartományok helyzetét rendezték a kettős monarchiában, hanem bizonyos ügyekben kiterjesztették a két törvényhozás és a két delegáció hatáskörét az elfoglalt területekre.⁵³

A Bosznia-Hercegovina igazgatásáról szóló 1880:VI. törvénycikk értelmében: „Ezen tartományok közigazgatása úgy rendezendő be, hogy annak költségei azon tartományok saját jövedelmeiből fedeztessenek”.⁵⁴ De ha a tartományok saját bevételei valamiért elmaradnak a közigazgatás kiadásaitól, és a költségvetésben hiány mutatkozik: „a rendes közigazgatás érdekében fedezendő összegekre vonatkozó előterjesztések a közös ügyekre nézve fennálló törvények értelmében, a

52 *Asbóth*, Bosznia 248. p.; *Vasas Géza*: A bosnyák kérdéstől a magyar hivatásgondolatig. Kállay Béni politikusi pályáiva 1875 és 1883 között. In: *Válóság* 41. (1998) 8. sz. 78–79. p. (A továbbiakban: *Vasas*, Kállay politikusi pályáive).

53 *Pál*: Bosznia-Hercegovina 3–6. p.

54 1880. évi VI. törvénycikk Bosznia és Hercegovinának az 1878. évi július hó 13-án kelt berlini szerződés által, az osztrák–magyar monarchiára átruházott közigazgatása tekintetében szükséges intézkedésekről. 3. §. In: *Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1879–1880. évi törvénycikkek*. Bp., 1896. Franklin-Társulat. 246. p.

monarchia két felének kormányaival egyetértőleg állapítandók meg".⁵⁵ Tehát a pénzügyi segítséget a közös költségvetés terhére a delegációknak kell megszavazniuk. Ezért hangzott el ott, a budavári palotában, a kihallgatási teremben a delegációk fogadtatásán, hogy Boszniában az „alkalmas közigazgatási rendszabályok foganatosítása már megkezdett”, és ezért jelentette be 1882-ben, s aztán minden évben Ferenc József a delegációk előtt, hogy „Bosznia és Hercegovina közigazgatása a monarchia pénzeréjét ezúttal sem veszi igénybe”.⁵⁶ A szigorú előírás a tartományok bevételeiről és kiadásairól a megszállással kapcsolatos pénzügyi viták következtében került az 1880:VI. törvénycikbbe.

Az okkupációról az orosz–török háború idején lángolt fel az első nagy vita a magyar országgyűlésben és a delegációban. Az ellenérvek politikai és gazdasági természetűek voltak. A magyar közvéleményt aggodalommal töltötte el a szlávok növekvő súlya a birodalomban, az Apponyi Albert és Szilágyi Dezső vezette ellenzék veszélyben látta a Monarchia dualista berendezkedését és trialista–föderalista rémképekkel, a magyar alkotmányos szabadság megszűnésével riogatott. A politikai aggodalmakhoz a „mibe fog ez nekünk kerülni” pénzügyi aggályai társultak. Andrassy Gyula külügyminiszter két nagy beszédben, az osztrák delegációban 1878. december 6-án és a magyar delegációban december 14-én mondott beszédekben győzte meg a többséget a San Stefano-i orosz–török békét hatálytalanító berlini szerződés előnyeiről; de Magyarországon ezzel nem szakadt vége a vitának.⁵⁷

Előbb 1879 tavaszán, a berlini szerződés parlamenti becikkelyezése idején támadt újabb bosnyák vita, aztán 1879 őszén, a Bosznia-Hercegovina igazgatásáról szóló törvényjavaslat körül, amely Kállay emlékiratának értelmében a tartományok kormányzását ideiglenesen a közös kormányra bízta. Az egymásnak ellentmondó vélekedések között hiába keresnénk új érveket és ellenérveket, mindenesetre figyelemre méltó, hogy a kormánypárti többség csak kénytelen-kelletlen szavazta meg a javaslatot, amely Bosznia közigazgatását a közös ügyek közé sorozta, és a közös pénzügyminiszter felügyelete alá rendelte. Az 1880-ra lecsendesedett vita 1881 őszén, a Hercegovinában kitört felkelést követően, 1882-ben újult erővel folytatódott, s a függetlenségiek mellett a Mérsékelt Ellenzék is a kivonulást

55 1880: VI. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1879–1880. évi törvénycikkek. 246. p.

56 Király ő Felsege válasza a bizottság elnökének beszédére. 1882. október 26. A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság irományai. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 279. p.

57 Andrassy Gyula Bosznia okkupációjáról tartott három beszéde. A bevezetőt írta: Wertheimer Ede. Bp., 1914, Franklin-Társulat. 3–14. p.

sürgette a megszállt déli tartományokból. E vitasorozatnak volt utolsó felvonása a delegációk 1882. évi őszi ülészaka.⁵⁸

Kállay Béni közös pénzügyminiszter a nyitó ülésen, 1882. október 25-én terjesztette a magyar delegáció elé „Az Osztrák-Magyar Monarchia közös államháztartásának előirányzatát” az 1883. évre; Bosznia-Hercegovina költségvetését a lapok ugyanazon a napon hozták nyilvánosságra.⁵⁹ A közös kormány előterjesztéseiből kitetszett, hogy Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter lelkiismeretesen megtartotta a delegációk emlékezetes áprilisi együttes ülésén megszavazott jó 2 millió forintos törlesztést, s a boszniai költségvetés az azévi 12.000 forintos többlet után jövőre 178.000 forint többlettel büszkélkedhet.⁶⁰

A *Nemzet* a királyi trónbeszéd „fénypontjának” nevezte, hogy „a Boszniában és Hercegovinában legújabbán életbe léptetett jelentékeny reformok mellett is e tartományok közigazgatása ezúttal a monarchia pénzügeit egyáltalán terhelni nem fogja.”⁶¹

A *Pesti Napló* viszont ösztüzzel köszöntötte a „fiatal miniszter első debütjét”. Az ellenzéki aggodalmakat így foglalta össze: „Ránk nézve négy fontos része van a bosnyák kérdésnek: 1-ső a magyar alkotmány sértetlensége és jogbiztonsága, 2-ik pénzügeink kármentessége, 3-ik országunk haderejének csökkentése, a megszálló csapatok lekötöttsége s békénknek veszélyeztetése a lázadások és montenegrói támadások által, 4-ik külügyi komplikációk, melyek az okkupációból keletkezhetnek.”⁶²

Most is, mint 1878-ban és utána, az aggályok politikai és pénzügyi természetűek voltak. A bosnyák kérdés közjogi vetületéről így írt az ellenzéki lap: „Az annexió tervezetük, pozitíve hallottuk, hogy a kormány nemsokára keresztül akarja vinni... Bosznia veszélyessége a dualizmusra, vagyis a magyar alkotmányos szabadságra volt éppen fő oka annak, miért elleneztüik oly soká és makacsul az okkupációt. S akik most dicsérik, de előbb szidták: ezen közjogi részét a kérdésnek tessék megoldani, csak azután, ha ezt sikeresen megfejtették, lesz lehetséges a nemzetet talán megnyugtatni. Ajánljuk a bosnyák kérdés ezen oldalát Kállay és a Pester Lloyd figyelmébe.”⁶³

58 Asbóth, Bosznia 252–254. p.

59 1. és 2. melléklet.

60 *Nemzet* 1882. október 26. Reggeli kiadás; *Pesti Napló* 1882. október 28. Reggeli kiadás.

61 *Nemzet* 1882. október 26. Esti kiadás.

62 *Pesti Napló* 1882. október 25. Reggeli kiadás, 1882. október 28. Reggeli kiadás.

63 *Pesti Napló* 1882. október 27. Reggeli kiadás, 1882. október 28. Reggeli kiadás.

Csakugyan az uralkodó és a közös kormány volt hivatva dönteni Bosznia-Hercegovina jövőjéről, de minden változtatáshoz, mely a tartományoknak a Monarchia két államához fűződő viszonyát érintette, így az esetleges annexióhoz is, szükség volt a két törvényhozás egyetértő jóváhagyására.⁶⁴ A közös kormány legutóbb éppen az áprilisi rendkívüli delegációs ülészak idején adta tudtul, hogy nem tervezi ilyen változtatást.⁶⁵ Bécsi körökben ismert volt Kálnoky külügyminiszter nézete is, mintegy házi használatra: „*Boszniát azért nem kell annektálni, ha béke van, mert akkor megzavarjuk, ha megzavargós a helyzet, minek azt komplikálni*”.⁶⁶ A Bosznia-Hercegovinában érvényes első két paktált törvény alkotói a berlini szerződés betűje szerint aggályos gonddal kerültek a török szuverenitás megsértésének látszatát is. Változást az 1881. október 24-én kelt legfelsőbb elhatározással életbe léptetett boszniai véderőtörvény hozott, mely áttétellel megszüntette a szultán legfőbb hadúri felségjogát a megszállott területeken.⁶⁷

A bosnyák kérdés közjogi részére nem kapott — mert nem is kaphatott — választ az ellenzéki lap, hiába ajánlotta „Kállay és a Pester Lloyd figyelmébe.” Ez is, mint sok minden a Monarchiában, jó ideig „pizskozatban” maradt; a „tisztázat” csak 1908-ra készült el. Maradt az ideiglenesség, az a jobbhíján-megoldás, amelyet még Kállay javasolt emlékiratában 1877-ben. 1908. október 5-én Ferenc József kiáltványban adta tudtul, hogy Bosznia-Hercegovinát végleg birodalmához csatolja, majd az 1910. február 10-i statútummal alkotmányos képviseleti rendszert vezetett be az annektált tartományokban. Ez volt a pillanat, amikor Boszniában véget ért az alkotmány nélküli, ideiglenes kormányzás, a kései „felvilágosult abszolútizmus”. De Ausztria és Magyarország helyzetét a birodalomban ezek az uralkodói bejelentések nem érintették — Bosznia-Hercegovina egészen a Monarchia felbomlásáig „közös ügyes” tartomány, Reichsland maradt. Egyszerűen nem akadt más megoldás a dualizmus sérelme nélkül.⁶⁸

A Mérsékelt Ellenzék általában kételkedve szemlélte Kállay boszniai működését; nem hitték, hogy az új közös pénzügyminiszter képes megbirkózni a tömérdek belső és külső problémával, a bosnyák elmaradottsággal és a katonai védelem

64 1880: VI. tc. 5. §. In: Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1879–1880. évi törvények. 247. p.

65 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1882. április 20. In: A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság rendkívüli (II.) ülészakának irományai. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 3. p.

66 Thallóczy Lajos naplója. I. 63. p.

67 Pál, Bosznia-Hercegovina 6. p.

68 Pál, Bosznia-Hercegovina 11. p.; Palotás Emil: Okkupáció — annexió (1878–1908). In: História 17. (1995) 1. sz. 17. p.

gondjával, nem hitték, hogy képes közbiztonságot teremteni és ellenséges külpolitikai környezetben megszüntetni a montenegrói agitációt. Kétkedve fogadták Kállay nyilatkozatait, hogy a megszálló csapatok létszáma nemsokára csökkenthető lesz, és Bosznia a jövőben nem igényel majd komoly anyagi áldozatot a Monarchia két államától. „*Ez olyan, mint Schleswig-Holstein, soha sincs a kérdésnek vége. Míg majd egy vig háború megszabadít tőle, mint akár Lombard-Velencétől... Amiről Kállay Béni beszél, az nem béke, hanem csak fegyverszünet. Igenis ez a valóság! A többi csak komédia. S azok a remények és sikerek, melyeket Kállay Béni rajzol, merő illúziók!*” — írta a *Pesti Napló*. De ha mindez sikerülne is, „*marad-e még mindig fenn egy kérdés, az a kérdés, hogy mindez miért?*” — mert e sikerekből semmi haszna nem származik Magyarországnak.⁶⁹

Alighanem a kormánypártban is akadtak, akik nem osztották Kállay töretlen bizakodását, de a *Nemzet* határozottan a közös pénzügyminiszter mellé állt, mikor az ellenzéknek is felelve kijelentette, „Kállay nem az az ember, ki illúziókat tápláljon”.⁷⁰

A *Pesti Napló* szerint azonban a „pénzügyek kármentessége” is csak ábránd maradt: „*Most a kormány hivalkodik vele, hogy a szerencsés Bosznia nincs megverve deficittel, mint mi és Ausztria, sőt hét millió jövedelméből még fölöslege marad. Igen ám, mert katonatartásra, utakra, vasutakra, várakra, kaszárnyákra, államadóssági kamatokra nem költ — úgy mi is pluszban volnánk, ha ezeket más fizetné meg helyettünk. A bosnyák deficit ott szerepel a rendes és rendkívüli hadügyi kiadásokban eldugva s azonfelül ama kilencmilliós rendkívüli bosnyák hiteligényben, mely ezentúl rendszeren elő fog fordulni a delegációknál. Boldog Bosznia, jobb dolga ezen monarchiában senkinek sincs, mint neki, s mégis fellázad.*”⁷¹

Ami a boszniai költségvetést illeti, Ferenc József 1878. július 28-án Bosznia-Hercegovina lakosaihoz intézett kiáltványában ígéretet tett arra — s ezt az osztrák-magyar és a török kormány 1879. április 21-én kötött egyezménye is megerősítette —, hogy a tartományok jövedelmeit kizárólag azok szükségleteire fordítják.⁷² Az 1883. évi közigazgatási költségvetésben tetemes bevételt jelentett egy török időkből itt maradt adófajta, a dézsma (2,250.000 forint), aztán a jövedelmi és házbéradó (600.000 forint), a vámközösséggel 1880-ban bevezetett monopóliumokból származó dohányjövedék (1,896.000 forint) és sójövédék (867.135 forint)

69 Pesti Napló 1882. október 28. Reggeli kiadás, 1883. november 8. Reggeli kiadás.

70 Nemzet 1882. november 8. Reggeli kiadás.

71 Pesti Napló 1882. október 27. Reggeli kiadás.

72 Pál, Bosznia-Hercegovina 2–5. p.

— e tételek adták a tartományi közigazgatás bevételeit kezelő pénzügyi osztály hétmillió forintos összbevételének zömét.⁷³

A bevételekkel szemben a kiadási oldal a közigazgatás rendes és rendkívüli kiadásait veszi számba. Az első idő katonai igazgatását követően a polgári közigazgatás legfőbb hatósága az egykori vilajet-kormány helyébe lépő szarajevói kormány beligazgatási osztálya volt, amelynek közvetlen alárendeltségében működött a 6 kerületi és a 47 járási hatóság, a kerületi és járási előljárók irányításával. Szarajevóban a kormányzó mellett polgári adlatos és katonai helyettes, továbbá egy udvari tanácsos és két kormánytanácsos működött, egyikük az igazságügyi osztályt vezette; a kormány munkáját fogalmazók segítettek. A szigorúan központosított közigazgatás kiadásait a költségvetés a „Központi vezetés” és „Beligazgatási osztály” címek alatt sorolta fel, a szarajevói rendőrség, a csendőrség, a saját katonaság, az egészségügy, a közoktatás és az építkezések költségeivel együtt. A pénzügyi osztály felügyelte a számvevőség, az adó- és vámhivatalok, a vám- és pénzügyőrség, a posta és a távírda, valamint az országos nyomda működését, míg az „Igazságügyi osztály” című költségvetési fejezet az igazságszolgáltatás — a járási és kerületi törvényszékek, a mohamedán egyházi bíróságok és a szarajevói fellebbviteli törvényszék — kiadásait rejti.⁷⁴

De Bosznia-Hercegovina saját bevételei sem 1883-ban, sem később az évtized során nem fedezték volna a közigazgatás kiadásait, ha a pénzügyi osztály nem mutathat ki bevételei között minden évben egy 600.000 forintos vámátalányt, mely törvény szerint a közös költségvetésből járt a megszállott tartományoknak.⁷⁵ Becslések szerint a két Száván-túli tartomány vámjövödelme 1876-ban 800.000 forintot, 1879-ben 1,000.000 forintot tett ki, s minthogy a vámegyesülést követően Bosznia határvámbevétele a közös vámterület bevételeit gyarapította, ez a komoly bevétel hiányzott a tartományi közigazgatás költségvetéséből — e bevételkiesés pótlására és a vámkezelési költségek fedezésére állapította meg a törvény a 600.000 forintos vámátalányt.⁷⁶ De a vámhivatalok pénzigénye és a két tartomány

73 A költségvetés főösszegeit ld.: 2. melléklet; a tételes kimutatást ld.: Nemzet 1882. október 26. Esti kiadás; *Strausz Adolf*: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Bp., 1883, Athenaeum R. Társulat. (A továbbiakban: *Strausz*, Bosznia és Hercegovina) 232. p.

74 A költségvetést fejezetenként ld.: 2. melléklet; a részletes kimutatást ld.: Nemzet 1882. október 26. Esti kiadás; *Strausz*, Bosznia és Hercegovina 208–219. p.

75 1879. évi LII. törvénycikk a Bosznia és Hercegovinával való vámkapcsolat létesítéséről. 13. §. In: Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1879–1880. évi törvénycikkek. 213. p.

76 *Strausz*, Bosznia és Hercegovina 232. p.

saját vámbevétele jócskán elmaradt e vámátalánynak nevezett éves támogatástól, melyet a két országos kormány a kvóta arányában negyedévi részletekben fizetett — ennyivel csökkent minden évben Ausztria, Magyarország és Bosznia-Hercegovina közös vámterületének bevétele, és ennyivel kisebb összeget lehetett évről-évre a közös minisztériumok szükségletére fordítani.⁷⁷

E jelenségre Szilágyi Dezső hívta fel a delegáció figyelmét, amikor 1882-ben a boszniai rendkívüli katonai költségvetés vitájában megállapította: „*azon budget jövedelmeinek egy igen tetemes részét az úgynevezett vámjárulék képezi, amely tulajdonképp nem egészen, de nagyobb részben inkább a monarchia két államától nyújtott subsidium, mint ama tartományok jövedelme*”.⁷⁸ Ugyanakkor e támogatás nélkül hasznos beruházások maradhattak volna el, s talán nem jelenthette volna ki Kállay Béni az egyesült négyes albizottság ülésén, hogy a közigazgatási költségvetésből nemcsak útfenntartásra, hanem új utak építésére is telik.⁷⁹

A cs. kir. hadsereg rendes és a haderőfejlesztéssel kapcsolatos rendkívüli költségvetését minden évben a békelétszám szerint állította össze a Közös Hadügyminisztérium; a megszállott területen elhelyezett csapatok békelétszám szerinti szükségletét is a hadügyi költségvetés tartalmazta. De a Bosznia-Hercegovinában állomásozó 15. hadtest létszáma a megszállás következtében az 1880-as években mindvégig meghaladta a szokásos békelétszámot. Ennek rendkívüli többletszükséglete is a közös költségvetést terhelte, amiről — katonai kiadásokról, „okkupációs hitelről” lévén szó — szintén a delegációk határoztak.⁸⁰ A „megszállott területeken lévő parancsnokságok, hadcsapatok és intézetek” létszámát az egyesült négyes albizottság állapította meg, az 1882. évi előirányzat szerint 1883-ban 40.000 katona állomásozott a megszállott területeken. E létszámból 25.500 tiszt és közlegény illette a rendes katonai költségvetésben kapott helyet, a 15. hadtest kiadásai között; ellenben 14.500 katona illetékét a megszállott területek rendkívüli katonai költségvetése tartalmazta.⁸¹ Az 1880-as évtizedben a megszállott tartományok saját hadereje, a 15. hadtesthez besorozott boszniai csapatok létszáma minden évben négy új századdal növekedett, ki-

77 3. és 4. melléklet; A vámbevétel és a vámkezelés kiadásait tételesen ld.: Nemzet 1882. október 26. Esti kiadás.

78 A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. Szerk.: Maszák Hugó. 1882. november 15. V. ülés. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 65. p.

79 Kállay Béni nyilatkozatai Boszniáról. Nemzet 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet.

80 Az „okkupációs hitel” a közös hadügyminiszter mindig külön előterjesztésbe foglalta, és a delegációk külön határozattal szavazták meg. I.d.: 1. és 3. melléklet.

81 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1882. november 10. A magyar delegáció irományai. 91. p.

adásait a tartományi költségvetés beligazgatási fejezetéből fizették, és a haderő összlétszámát is majdnem felére szállították le; így nemcsak a közös hadügyi költségvetés kiadásai csökkentek, hanem az 1882-ben még kilencmillió forintos „okkupációs hitel” összege is. A megszállás rendkívüli hadikiadásai csökkentek ugyan, de még 1890-ben is több mint négy millió forintra rúgtak — legalább ennyibe került a Monarchiának az évtized végén is Bosznia-Hercegovina megszállása.⁸² Az „okkupációs hitel” összege 1899-ben tovább csökkent 3,5 millió forintra, de soha nem tűnt el az Osztrák–Magyar Monarchia közös költségvetéséből. 1908-ban változott az elnevezés — „hitel a Boszniában és Hercegovinában elhelyezett csapatok számára” —, s az összeg 7,5 millió forintra növekedett, majd az 1912–13-as balkáni háborúk idején 11,7–28,4 millió forintra emelkedett.⁸³

A megszállott területek rendkívüli katonai költségvetése a boszniai vasutakkal kapcsolatos kiadásokat is tartalmazott. Az első vasútvonal Bosznia-Hercegovinában még a török uralom alatt épült, s Banjalukát kötötte össze a horvát határon fekvő Doberlinnel. Az okkupáció után a katonai hatóságok kezelésébe került, üzleti haszonnal nem járt, de a hadvezetés katonai szempontból fenntartása mellett döntött. A brodi összekötő vasutat a Száván átívelő vasúti híddal együtt a hadsereg építette és üzemeltette, ahogy a katonai hatóságok építették és tartották fenn a Boszna-völgyi vasút Brod és Zenica közötti szakaszát is, amely az 1880-as évek elejére készült el, és idővel már üzleti hasznot is hozott.⁸⁴

A vasútépítésbe 1881-ben a szarajevói kormány is bekapcsolódott: a Gesamtmonarchie idejéből megmaradt birodalmi pénzeket, a „közös aktívákat” fordították a boszniai vasútépítésre. A közös aktívákat a kiegyezés nem érintette, nem osztották szét a Monarchia két állama között, hanem a Közös Pénzügyminisztérium kezelésében maradtak, és felhasználásukról a közös pénzügyminiszter dönthetett a két országos pénzügyminiszter jóváhagyásával. Az uralkodó 1881. február 4-én felhatalmazást adott Szláv József közös pénzügyminiszternek, hogy 3,8 millió forintos kölcsönt vegyen fel a közös aktívák terhére, a Boszna-völgyi vasút zenica-szarajevói szakaszának megépítésére.⁸⁵

82 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1889. június 29. A magyar delegáció irományai. 288–289. p.

83 Adam Wandruszka—Peter Urbanitsch: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien, 1973, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (A továbbiakban: Wandruszka—Urbanitsch, Die Habsburgermonarchie) 539. p.

84 Strausz, Bosznia és Hercegovina 181–182. p.; Bíró László: Nemzeti mozgalmak Boszniában. In: História. 1995/1. sz. 11. p.

85 Wandruszka—Urbanitsch, Die Habsburgermonarchie 540–541. p.

A Bosznia-Hercegovina igazgatásáról szóló törvény értelmében a szarajevói kormány megvalósíthatott olyan beruházásokat, amelyek nem tartoztak a rendes közigazgatás körébe; de ha tartományi költségvetésből ilyen beruházásokra — vasutakra, középítkezésekre — nem tellett, a Monarchia pénzügyi hozzájárulásáról nem a delegációk határoztak, hanem a két törvényhozás, a birodalom mindkét felében, egybehangzó törvényekkel.⁸⁶

A magyar országgyűlés az 1881:I. törvénycikkben hagyta jóvá a hitelfelvételt, s a Bosznia-völgyi vasút Zenica és Szarajevó közötti szakaszát 1882. október 7-én átadták a forgalomnak. A Monarchiától felvett hitelt kamataival együtt a vasútvonal nyereségéből és a boszniai közigazgatás bevételi feleslegéből kellett visszafizetni.⁸⁷ Ilyen pénzügyi feltételek mellett épült tovább a vasút az 1880-as években déli irányba, Mostar és a dalmát partvidéken fekvő Metković felé, hogy a külkereskedelem révén „Bosznia gazdag termelési kincsei kiaknáztassanak”.⁸⁸

A zenica–szarajevói vonalszakasz kivételével a polgári és katonai forgalmat vegyesen bonyolító többi vonalszakasz a katonai hatóságok kezelésében állott, de a bevételek jó ideig nem fedezték a kiadásokat, s működtetésre, karbantartásra és átalakításokra csak a közös költségvetés támogatásából tellett.⁸⁹ Az ellenzék minden évben szóba hozta albizottsági vagy plenáris ülésen, hogy ezek olyan kiadások, melyek a Bosznia igazgatásáról szóló törvény értelmében beruházásnak számítanak, s minthogy a közigazgatás költségvetése erre nem nyújt fedezetet, „az ily járulékok csak a monarchia mindkét államában összhangzóan hozott törvények alapján engedélyezhetők”.⁹⁰ Tehát a delegáció nem szavazhatja meg a boszniai vasutak költségeit a megszállás rendkívüli katonai kiadásai között. De hiába vetette fel Szilágyi Dezső az illetékességi kérdést 1882-ben, hasztalan bizonygatta Apponyi Albert a delegáció 1885. évi plenáris ülésén: „*ha valami a világon kétségkívül valamely ország beligazgatási szükségletéhez tartozik, akkor a közlekedési eszközök fenntartása képez ilyen szükségletet. Igaz, hogy némi felesleg is áll elő, ha a beligazgatási szükségletek ama részét, melyet az illető tartományok bevételei fe-*

86 1880: VI. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1879–1880. évi törvénycikkek. 247. p.

87 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1882. november 10. In: A magyar delegáció irományai. 105. p.; Kállay Béni nyilatkozatai Boszniáról. Nemzet 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet.

88 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

89 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1882. november 10. In: A magyar delegáció irományai. 105–108. p.

90 1880: VI. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. 1879–1880. évi törvénycikkek. 247. p.

dezni nem képesek, egyszerűen kivesszük onnan és rendkívüli költségek címén más költségvetési rovatba tesszük”.⁹¹ A delegáció többsége elfogadta Rakovszky István előadó érvelését: „itt csak katonai szempontból szükséges vasutakról van szó, az itt szóban lévő előírányzott költség katonai szempontból szükséges”, ezért „teljesen a törvények alapján s egyébként költségvetési szempontból is teljesen correcte jár el az országos bizottság”.⁹²

1883-ban mindez szóba került az egyesült négyes albizottság ülésén. A kormánypárt külügyi szakértője és Tisza Kálmán kipróbált híve, Falk Miksa — aki sem előbb, sem később az 1880-as években nem szólalt fel az albizottság ülésén —, alighanem a miniszterelnök véleményét tolmácsolta, amikor szemére vetette a közös pénzügyminiszternek, hogy az elfoglalt tartományok jövedelmei, a katonai költségek és a vámátalány miatt nem fedezik a kiadásokat. Válaszában Kállay Béni elismerte: „*Tagadhatatlan, hogy e tartományok jövedelmei nem fedezik az összes költségeket. Ami először a katonai megszállva tartás költségeit illeti, ezeket a monarchia viseli a hadügyminiszter költségvetése szerint*”.⁹³ A vámátalányról szólva kifejtette, a megszállott tartományoknak „egy meglehetősen alapos kimutatás” szerint 1,600.000 forint vámjövedelmük lenne, ha nincs vámunió Bosznia-Hercegovina és a Monarchia között.⁹⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia belső adottságai és az európai hatalmi viszonyok átrendeződése következtében nem folytathatott világméretű nagyhatalmi politikát, nem vehetett részt Anglia, Franciaország és Németország oldalán a gyarmati versenyfutásban, a világ felosztásában. A Monarchia egyetlen „gyarmata” Bosznia-Hercegovina volt, amelyre Kállay nemcsak a nyersanyagtermelő vidék és a felvevőpiac szerepét osztotta, hanem egyúttal modern mintaállammá akarta tenni.⁹⁵ Bosznia külkereskedelmi forgalmának 97 százalékát Ausztria–Magyarországgal

91 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 71–72. p.; A magyar delegáció naplója. 1885. november 13. V. ülés. 60–61. p.

92 A magyar delegáció naplója. 1885. november 13. V. ülés. 61. p.; 1888-ban történt először, hogy a boszniai vasúthálózat bevételei fedezték a kiadásokat: a Bosznia-völgyi vasút új pályaszakasának (Zenica–Szarajevó) nyereségét a közös pénzügyminiszter a hitel törlesztésére fordította, a régi pályaszakasz (Brod–Zenica) nyeresége a többi katonai vasút veszteségét fedezte. Ettől kezdve a vasút Boszniában nem szorult a Monarchia anyagi segítségére. A nullszaldós vasúti költségvetés ottmaradt az „okkupációs hitelről” szóló előterjesztésben, és a delegációk így szavazták meg. Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1887. november 14. A magyar delegáció irományai. 286–288. p.

93 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

94 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

95 *Diószeget*, Hatalmi politika 152–154. p.; *Gratz Gusztáv*: Bosznia Kállay halála korában. In: Huszadik Század 5. (1904) 5. sz. 376. p.

bonyolította, a maradék 3 százalékon Szerbia és a Novibazári Szandzsák osztozott. Montenegróból egyáltalán nem érkezett áru Boszniába. Amikor a tartományokat a közös vámterülethez csatolták, a kivitel és a behozatal 97 százaléka vámmentes belkereskedelem lett, ami nemcsak a boszniai nyersanyagok kivitelét könnyítette meg, hanem Kállay szavaival: „*igenis javára esik a monarchia iparának és kereskedelmének, megkönnyítvén a bevitel a közbenső vám eltörlése által. Tehát ezen 600.000 forintnyi vámátalány nem ajándék Bosznia-Hercegovinának.*”⁹⁶

Az albizottság 1884. évi ülésén többen megpendítették a delegátusok közül, hogy a megszálló csapatok költségvetésében még mindig feltűnnek olyan tételek, amelyek rendes körülmények között a tartományok beligazgatási költségei közé tartoznának. A kézenfekvő kérdésre, hogy a közigazgatási költségvetés feleslegét miért nem fordítják e kiadásokra — a közös hadsereg rendkívüli szükségletére és más rendkívüli kiadásokra — Kállay Béni azt felelte: „*nálam senki sem óhajtja jobban, hogy mindazon költségek, melyek Boszniára fordíttatnak, a tartományok által viseltesenek s én szeretném legjobban siettetni azt az időpontot, midőn azon katonai költségeket is viselheti, melyeket ma a monarchia fedez.*”⁹⁷ De egyelőre célszerűbb a költségvetési többletet a tartományok fejlesztésére fordítani, hogy jövedelmeik mielőbb fedezni tudják saját katonai kiadásait, s ne szoruljanak a Monarchia adakozó nagylelkűségére. „*E tekintetben nem szeretném a monarchia áldozatkészségét igénybe venni, ha van felesleg, azt e célra tartom fordítandónak.*” — jelentette ki Kállay. Majd hozzáfűzte: „*Meg lehet győződve a tisztelt albizottság, hogyha én maradok még egy ideig ezen ország kormányzatának élén — és nem tagadom, ez büszkeségem volna — meg fogom mutatni, hogy ezen országok nemcsak terhére nem válnak a monarchiának, hanem minden, így anyagi tekintetben is hasznára válnak.*”⁹⁸

Kállay Béni kettős szerepet szánt az okkupált tartományoknak. Egyrészt Bosznia-Hercegovinát a Monarchia gazdasági befolyási övezetének tekintette, amely mint nyersanyagtermelő vidék és mint az osztrák és magyar késztermékek felvevőpiaca kapcsolódik a Monarchia gazdasági vérkeringéséhez. Mindig ügyelt arra, hogy Bosznia ne jelentsen konkurenciát a hazai termelők számára. A vasútépítésnél nemcsak katonai-stratégiai szempontokat vett figyelembe, hanem gazdasági-kereskedelmi szempontokat is. Ezért tartotta különösen fontosnak, hogy a vasút

96 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.; Bosznia főbb kiviteli cikkei az 1880-as években: szarvasmarha, fa, szén és más bányatermékek, szilva. Nemzet 1885. november 7. Reggeli kiadás, 1888. június 22. Esti kiadás.

97 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

98 Nemzet 1884. november 12. Reggeli kiadás.

mielőbb eljusson a magyar határtól Szarajevóig, s aztán tovább, déli irányba, egészen a dalmát tengerpartig.

Ugyanakkor Kállay Bosznia-Hercegovinából modern mintaállamot kívánt szervezni, és tiszteletre méltó erőfeszítésekkel igyekezett a tartományokat kiemelni a középkori elmaradottságból. Sokat köszönhet Bosznia Kállaynak: vasutak, közutak, iskolák, kórházak épültek, bányák és gyárak nyíltak, fejlődött a mezőgazdaság is. Mindez Kállay civilizátori tevékenységét dicséri. A mából visszanezve úgy tűnik, hogy Kállay Bosznia-Hercegovinát inkább mintaállamnak tekintette, s a tartományok fejlesztését minden más szempontnál, a pénzügyi takarékoság szempontjánál is fontosabbnak tartotta.

1886-ban a *Nemzet* lelkendezve dicsérte Kállay országépítő munkáját: „*Iskola iskola után támad e területen; kitűnő országutak szelik keresztül-kasul a tartományokat, néhol olyanok, hogy a római légiók készítette utakat is felülmúlják. Új jövedelmi források nyílnak, keresetnek, megélhetésnek új eszközei kínálóznak... Ami pedig különösen fontos, vasútja is már annyi van Bosznia-Hercegovinának, hogy ottani pozícióink biztosítására, a csapatok gyors mozgósítására és ételmezésére szükséges minden vasút most jó formán megvan*”.⁹⁹ Ez az újságcikk november 24-én jelent meg — s három nappal később 5,019.000 forintot szavazott meg a delegáció Bosznia és Hercegovina rendkívüli katonai kiadásaira.¹⁰⁰ Kállay a tartományi költségvetés feleslegét továbbra is zömében fejlesztésekre fordította, és a megszállott tartományok továbbra sem nélkülözheték a Monarchia anyagi támogatását. Bosznia-Hercegovina egészen 1918-ig teher volt a Monarchia gazdasága számára.¹⁰¹

Volt valami igazság abban, amit a *Pesti Napló* 1882-ben Bosznia pénzügyeiről írt: „*A bosnyák deficit ott szerepel a rendes és rendkívüli hadügyi kiadásokban eldugva s azonfelül ama kilenc milliós rendkívüli bosnyák hitelkérdésben, mely ezenfelül rendesen elő fog fordulni a delegációknál*”.¹⁰² De abban is rejlett igazság, amit Kállay Béni az országos bizottság ülésén mondott, válaszul Szilágyi Dezsőnek és a *Pesti Naplónak*: „*ennek egy nagy államnál, egy önérzettel bíró nemzetnél kizárólagos szempontnak lennie nem szabad. Tisztán a rendezett pénzügyi viszonyok, az anyagi jólét még egyetlen nemzetet sem tettek naggyá. Én csak azt óhajtom, hogy más, úgy országos, mint az egész monarchiára nézve sokkal fontosabb érdekeket ne*

99 *Nemzet* 1886. november 24. Reggeli kiadás.

100 A magyar delegáció naplója. 1886. november 27. V. ülés. 67–70. p.

101 *Palotás*, Bevonulás Boszniába. 63. p.

102 *Pesti Napló* 1882. október 27. Reggeli kiadás.

ejtsünk el talán eshetőlegesen anyagi áldozatok elkerülése kedvéért".¹⁰³ A sakktabla-diplomácia ilyen kalandos feltételekkel és anyagi áldozatokkal terhes — különösen, ha a másik játékos a cári Oroszország.

Kállay Béni az egyesült négyes albizottság 1882. november 7-én tartott ülésén fejtette ki véleményét a hercegovinai és dalmáciai felkelés okairól. Az 1881 őszen kitört felkelésnek nem egy, de több oka is volt — jelentette ki exorzéjában a közös pénzügyminiszter —, s erről módja volt személyesen is meggyőződni, amikor ki-nevezését követően, júniusban Szarajevóba látogatott.¹⁰⁴ A felkelés okai között említette a keleti lélek mély és feloldhatatlan ellenszenvét minden iránt, ami idegen — „legyen az ember vagy intézmény”. Aztán a külföldi befolyást, ami egyedül Montenegró részéről jelentkezett — sehol nem volt nyoma „pánszláv izgatásnak” —, a mesterségét európai szakszerűséggel végző, de a helyi viszonyokhoz nehezen alkalmazkodó közigazgatás hibáit, az okkupáció után a tartományokban maradt cs. kir. haderő csekély létszámát, végül az újoncozást, mint a monarchiaellenes lázítás hamis, de annál hatásosabb propagandaeszközét.¹⁰⁵

A miniszter a „látélet” után a „receptet” ismertette az albizottsággal, mely előírta, hogy a tartományokba vezényelt nagyszámú katonaság „még bizonyos időn át” állomáshelyén maradjon, különben az erélyes katonai fellépés emléke hamar feledésbe merül, elvész a lélektani hatás. A közigazgatás szervezetén Kállay alig változtatott, egy rendeletével tovább tágította a kerületi és járási főnökök hatáskörét és felelősségét, de az új főtisztviselők kiválasztásában és a hivatalnoki kar összeállításában elődjétől eltérő elveket követett. Az okkupációt követően a tartományi közigazgatás horvát hivatalnokainak aránya — nyelvismeretük és megbízhatóságuk miatt — jócskán meghaladta a horvát lakosság 18 százalék körüli arányát. 1882 után a polgári adlatús a szerb származású Nikolits Fedor báró lett, a központi és területi igazgatás fontosabb tisztségeibe a Keleti Akadémián végzett diplomaták kerültek, s Kállay számított a legszervezettebb és legvagyonosabb muzulmán közösség részvételére és támogatására is. Kiváló hivatalnokokkal, egyszerű ügyintézővel és olcsó igazságszolgáltatással iparkodott megnyerni a bosnyákok rokonszenvét.¹⁰⁶ Kállay tudta, hogy a „tartományok nagy anyagi fejlődésre képesek, így a rájuk fordítandó csekély költségek igen busásan megtérülnek”, ami nemcsak gazdasági, hanem politikai szempontból is hasznos, hiszen „egy nép, melynek jóléte

103 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 67. p.

104 Kállay boszniai útjáról ld.: *Asbóth*, Bosznia, különösen: A Boszna-vasút c. fejezetet.

105 Kállay Béni nyilatkozatai Boszniáról. *Nemzet* 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet.

106 *Asbóth*, Bosznia 254. p.; Kállay Béni nyilatkozatai Boszniáról. *Nemzet* 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet.

gyarapszik, nem igen hajlandó a csábitásnak engedni, s mozgalmakba s lázadásokba bocsátkozni”.¹⁰⁷ A „portyázó csapatok”, amelyekről Kállay exorzéjában beszélt, önkéntesekből szervezett, különleges felszereléssel ellátott, mozgékony katonai alakulatok voltak a határvidéken, a rablóbandák felszámolására. A megszálló csapatok létszáma remélhetőleg leszállítható lesz a tervbe vett 5000 fővel — hangzott a miniszteri zárszó.¹⁰⁸

A *Nemzet* terjedelmes cikkben méltatta a közös pénzügyminiszter albizottsági szereplését, és bizakodva írta: „*Most inkább költünk valamivel többet, mintsem hogy 30–40 milliós meglepetéseknek tegyük ki később magunkat. De ezek — katonai és politikai tekintetek alapján mondhatni merjük — el fognak maradni.*”¹⁰⁹

A *Pesti Napló* kételkedve fogadta a közös pénzügyminiszter albizottsági nyilatkozatait, és az okkupációval kapcsolatos régi félelmeket hangozatta: „*Az okkupációnak éppen az a baja, hogy nem szüntet meg egy veszélyt sem, hanem fokozott mértékben szaporítja azokat, azt nem is tekintve, hogy állandóan megzavarja állami pénzügyeinket s azok ziláltsága által egyszersmind megingatja a védképességet is. Ideig-óráig csend és béke lesz a megszállott tartományokban, melyeket majd drága pénzen civilizálunk, — s ha majd a vész órája üt — halomra dől az egész kártyavár... Amíg az okkupációs politikát folytatni akarjuk, azt mindenkor csak nagy katonai és pénzügyi áldozatokkal folytathatjuk. S ez dönti el a kérdés politikai oldalát. A többi csak akadémiai diszkusszió.*”¹¹⁰

A magyar delegáció 1882. november 15-én tartott plenáris ülésén tűzte napirendre az egyesült négyes albizottság jelentését. Az első szó az előadót, Baross Gábort illette, aki beszédében elismerte, a felkelés miatt a Boszniaiban állomásozó katonaság létszámát huszonnyolcezerről negyvenezer főre kellett emelni, ezért a tavalyi hatmillió forint után idén kilencmillió forintot kell megszavazniuk a delegációknak. Kállay közös pénzügyminiszter szerint azonban e nagyszámú haderővel lehetséges lesz a rend helyreállítása, s ha a körülmények engedik, 1883. július elsejével 5000 katona — elsősorban a sebtében behívott tartalékosok — hazabocsátása. Ezért állítanak fel portyázó csapatokat, melyek 120.000 forinttal növelik ugyan a Monarchia közös kiadásait, de így könnyebb lesz elbánni a rablóbandákkal és megvalósítható lesz a csapatok létszámának tervezett csökkentése.¹¹¹

107 Kállay Béni nyilatkozatai Boszniairól. *Nemzet* 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet.

108 Kállay Béni nyilatkozatai Boszniairól. *Nemzet* 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet.

109 *Nemzet* 1882. november 8. Reggeli kiadás.

110 *Pesti Napló* 1882. november 8. Reggeli kiadás; 1882. november 9. Reggeli kiadás.

111 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 61–63. p.

A delegáció plenáris ülésén az ellenzék vezérszónoka Szilágyi Dezső volt. Megint elhangzott a magyar delegációban mindaz, ami 1877–78 óta felbukkant az ellenérvek között az okkupációval szemben. Szilágyi a boszniai költségvetés hiányosságait fejtegette, és kijelentette, „e budget tulajdonképp nem kedvező”, mert nem valósul meg a törvénybe foglalt kívánalom, hogy „azon tartományok beligazgatásának költségei az ország jövedelmeiből fognak kikerülni”.¹¹² Felidézte a régi aggodalmakat, „melyekkel a megszállás tényét a monarchia mindkét államában, de különösen a magyar államban és még az akkori parlament többsége is tekintette”.¹¹³ Az okkupáció ma is veszéllyel fenyegeti a Monarchia dualista berendezkedését, a megszállás továbbra is elviselhetetlen pénzügyi terhet ró Magyarországra; csak a szlávok maradtak ki a vádbeszédből. Végül Szilágyi Dezső kimondta az elmarasztaló ítéletet a közös kormány bosnyák politikájára: „a monarchia mindkét államának nagy és súlyos áldozatokra kell a jövőben is készen lennie, mert a nyugalomnak megőrzése, úgy látszik, nem a monarchia akaratótól, nem a monarchia belső tényezőitől függ”.¹¹⁴

Kállay Béni az „ott vagyunk és ott is maradunk” elszántságával sorra cáfolta az ellenzéki szónok állításait: nem igaz, hogy a nyugalom, a béke ingatag lábakon áll Bosznia-Hercegovinában; nem igaz, hogy a Kelet az idők végéig ellenségesen szemlél majd mindent, ami Nyugatról érkezik; nem igaz, hogy ő, Kállay közömbös lenne Magyarország anyagi terhei iránt. S kijelentette, ma is helyesnek tartja „azt a politikát, amely minket Boszniába vezetett”.¹¹⁵ A végszó nem volt kevésbé hatásos, mint Szilágyi beszédében: „Én ma is azon erős meggyőződésben vagyok, hogy az egész közvélemény, sőt talán egyszer a bizottsági tag úr is azt fogja mondani, hogy ez volt az egyetlen helyes út, amelyet követni lehetett.”¹¹⁶

„Ezen tartományoknak és viszonyaiknak én alapos és részletes ismeretével nem bírok” — ismerte el válaszában Szilágyi Dezső, s ezzel nem állott egyedül a magyar delegációban, de nem mulaszthatta el kijelenteni, hogy „azon [okkupációs] politika helytelen és téves volt”, mert „a gyümölcsök, miket ezen fáról szedünk, engem megerősítettek abban, hogy eredeti nézetemben nem csalatkoztam, hogy az helytelen és téves politika volt.”¹¹⁷

112 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 63–65. p.

113 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 65–66. p.

114 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 66. p.

115 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 66–67. p.

116 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 67. p.

117 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 67–68. p.

Ezt nem állhatta szó nélkül Andrassy Gyula gróf. A személyeskedő vitában a régi érvek és ellenérvek csaptak össze még egyszer, a magyar delegációban. A vitát Andrassy csípős megjegyzése zárta: „aki azt mondja, hogy ezen tartományok elfoglalása reánk nézve katonailag hátrányos, az gyöngé politikus, és ebben, méltóztassék megengedni, a tisztelt bizottsági tag úr második nyilatkozata csak megerősített.”¹¹⁸

Ezzel az általános vita véget ért, következett a részletes tárgyalás, és a delegáció tételenként megszavazta az albizottság előterjesztését, egyúttal elfogadta a közös kormány előterjesztését a „Bosznia-Hercegovinában és a Lim területén lévő parancsnokságok, hadcsapatok és intézetek” 1883. évi rendkívüli költségvetési szükségletéről.¹¹⁹

Ez volt az utolsó ülészak az 1880-as években, amikor a magyar delegáció érdemi politikai vitát folytatott a közös kormány Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos előterjesztésének ürügyén az okkupációról. Ettől kezdve az egyesült négyes albizottság jelentésének általános, bevezető részét, mely a megszállott tartományok politikai, közigazgatási és gazdasági viszonyaival általánosságban foglalkozott, a bizottság tagjai ellenvetés nélkül, mintegy fejbólintással vették tudomásul, s az előadói beszédet követően rögtön áttértek a részletes tárgyalásra, a költségvetési címek tételenkénti megszavazására. A külügyi jelentésről és a hadügyi költségvetésről szenvedélyes politikai viták folytak az albizottságokban és a plenáris ülésen, de Bosznia már csak pénzügyi kérdést jelentett a legtöbb delegátus számára. Talán a boszniai vasutak ügye volt az egyetlen kivétel, de ez sem volt több mint a kormány-előterjesztéseknek járó kötelező ellenzéki bírálat napi penzuma — a bolgár válság és a haderőfejlesztés vonta magára politikusok és közvélemény figyelmét. A Közös Hadügyminisztérium százmillió forintot is meghaladó éves költségvetése mellett Kállay Béni tárcája, a Közös Pénzügyminisztérium kétmillió forint körüli szükséglete nevelésesen csekélynek tetszett, és a boszniai megszálló haderő éves rendkívüli költségvetése is kilencmillió forintról 4,370.000 forintra csökkent az évtized végére.¹²⁰

Az albizottsági jelentés általános része, melyet 1883-ban és 1884-ben még apró mozzanatokra kiterjedő részletességgel állítottak össze a bizottság tagjai, 1885-re egyetlen gondosan megkomponált körmondatba sűrűsödött: „a megszállott területeken politikai és társadalmi, valamint közigazdasági tekintetben örvendtes hala-

118 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 72. p.

119 3. melléklet.

120 3. és 4. melléklet.

dás észlelhető” — ez az „örvendetes haladás” lett a bevett nyelvi fordulat, mely az évtized során később is valamennyi albizottsági jelentésben felbukkant.¹²¹

A *Nemzet* elégedetten írta 1886-ban: „*Volt idő, mikor az okkupált tartományok sajtóban, parlamentben, közbeszédben, mondhatni mindennapi tárgyát képezték a diszkusszióknak, mert rosszul mentek a dolgok, az új rendszer csak lassan és nehezen tudott gyökeret verni s megszilárdulni. Az utolsó évek óta azonban már alig van szó a megszállt tartományokról; esztendőkön át még hírlapi cikk-témát sem szolgáltatnak s legföljebb a képviselőházban egy-egy szélsőbali közbeszólás révén emlegettetnek... Mindent összevéve, Bosznia és Hercegovina viszonyaival meg lehetünk elégedve, annyival inkább, mert maga a közvetlenül érdekelt nép is megelégszik vele.*”¹²²

Az egyesült négyes albizottság minden esztendőben részletes felvilágosítást kért a közös pénzügyminisztertől a megszállott tartományok közigazgatási berendezkedéséről, az igazgatással járó kiadások fedezetéről, s általában tudakozódott a tartományok politikai, társadalmi és gazdasági állapota felől. Kállay Béni mindig ugyanazzal az aggályos, számszerű aprólékossággal válaszolt az érdeklődő bizottsági tagok kérdéseire. A delegátusok gyakran keseregtek, hogy a külpolitikáról semmivel nem tudnak meg többet Kálnoky külügyminiszter előadásaiból, mint az újságolvasó polgár a napilapokból. Emlékezhetek Andrassy okkupáció körüli titkolózására is 1878-ban. Kállay mindig készséggel megadta a kívánt felvilágosításokat, az előadó és a többi delegátus kérdéseire „dicséretreméltó nyíltsággal és őszinteséggel” felelt, amit az ellenzéki tagok is elismertek, még Szilágyi Dezső is. 1884-ben az okkupáció óta Boszniában épült úthálózat térképét is bemutatta a delegátusoknak. Volt, hogy a tetszés hangjai és „Úgy van!” felkiáltások szakították meg Kállay beszédét, máskor felszólalása végeztével „Élénk helyeslés és éljenzés” kíséretében foglalhatott helyet.¹²³

Az albizottság ülésein a közös pénzügyminiszterhez intézett kérdések egy része „tisztán anyagi viszonyokra” vonatkozott — (Kállay saját csoportosítása ez) —, más kérdések „politikai jelleggel” hangzottak el, és akadtak „azt olvastam a lapokban” típusú kérdések is; ezekről Kállay úgy vélekedett, „legnagyobb részben minden

121 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1885. november 6. In: A magyar delegáció irományai. 166. p.; Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1889. június 29. In: A magyar delegáció irományai. 287. p.

122 *Nemzet* 1886. november 24. Reggeli kiadás.

123 A magyar delegáció naplója. 1882. november 15. V. ülés. 63. p.; Thallóczy Lajos naplója. I. 51. p.; *Nemzet* 1883. november 7. Reggeli kiadás. 1884. november 12. Reggeli kiadás. 1885. november 7. Esti kiadás.

hír, mely a megszállott tartományokból jön, nem való, és ami való, az túlzott”. De az ilyen kérdésekre is mindig megadta a pontos feleletet.¹²⁴

Az albizottság kormánypárti előadója, Rakovszky István minden évben előbb általános tájékoztatást kért a megszállott tartományok gazdasági és politikai viszonyairól, aztán a boszniai költségvetés realitása felől érdeklődött, és azt tudakolta, rendben befolyanak-e a tartományok adóbevételei. A tartományi költségvetéssel kapcsolatos, részletekre irányuló kérdéseket a kormánypárt olyan tekintélyes gazdasági szakemberei intézték a közös pénzügyminiszterhez, mint Hegedüs Sándor, Láng Lajos és Wahrmann Mór.¹²⁵

Bosznia-Hercegovina fontosabb bevételei az 1880-as években a tized, a jövedelmi- és háziadó, az aprómarha-adó, a dohány- és sómonopólium, az erdőhasznosítás, az illetékek és 1886-tól a bányászat jövedelméből származtak.¹²⁶ A legfőbb adónem a tized volt, melyet természetben állapítottak meg, de az adózók pénzben fizették, az átlagos piaci árak szerint — így a költségvetés bevétele nemcsak a terméstől, hanem az áringadozásoktól is függött. Hegedüs Sándor, Prileszky Tádé és más kormánypárti delegátusok többször sürgették az áttérést a fejlettebb földadórendszerre. Az okkupáció után kezdődött kataszteri munkálatok 1885 végére befejeződtek, de a földadó bevezetéséhez szükséges teljes telekkönyvi nyilvántartás az évtized végéig sem készült el. Kállay politikai okokból is vonakodott az adóreform gyors bevezetésétől. A földadórendszernek előfeltétele volt a birtokviszonyok rendezése, ami elsősorban a muzulmán földbirtokos réteget érinthette, amelyre Kállay politikai szövetségesként számított. Ezért bánt óvatosan a jobbágyfelszabadítással is: kötelező örökvltság helyett a szarajevói kormány kölcsönökkel támogatta a parasztságot, hogy megválthassa személyes szabadságát.¹²⁷

Láng Lajos és Wahrmann Mór visszatérő kérdései voltak, mire fordítja Kállay a tartományok bevételeit, és rendben törleszti-e a közös aktívákból vasútépítésre felvett hiteleket. Őket, gazdasági szakemberek lévén, a boszniai vasútépítés pénzügyi oldala érdekelte. A kormánypárti Ivánka Imre '48-as honvéd ezredes és az Északkeleti Vasúttársaság vezérigazgatója szakmai észrevételeket tett a vasútépítéssel kapcsolatban: 1882-ben több mint 50.000 forint törlesztését javasolta a rendkívüli katonai költségvetésből, mert az átalakításra szánt összegeket túlzottnak találta,

124 Nemzet 1882. november 8. Reggeli kiadás, 1884. november 12. Reggeli kiadás.

125 5. melléklet.

126 Nemzet 1885. november 7. Reggeli kiadás.

127 Nemzet 1884. november 12. Reggeli kiadás, 1889. július 14. Reggeli kiadás.

másszor Kállay vasútépítési tervei felől érdeklődött, olcsóbb gazdálkodást sürgett a vasutaknál és jobbító szándékú javaslatokkal állt elő.¹²⁸

Kállay Béni kivételes fontosságot tulajdonított a vasutaknak, „nemcsak közgazdasági, hanem politikai okokból is, mert ahol vasút épült, ott többé lázadás nem tört ki... a katonaságot könnyebb egy vidékről a másikra szállítani”.¹²⁹ 1883-ban, Hegedüs Sándor és Ivánka Imre kérdéseire válaszolva Kállay elismerte, Bosznia jövedelmeiből jelenleg nem lehet vasutat építeni, de „első feladat Boszniából, különösen Hercegovinából a tengert elérni, hogy Bosznia gazdag termelési kincsei kiaknáztassanak”.¹³⁰ Az észak–déli irányú vasút Szarajevó–Mostar közötti szakaszának tervei 1888-ban már elkészültek, s a két országos kormány jóváhagyására vártak.¹³¹ Arra a kérdésre, hogy ha a Szávától az Adriáig vasútvonal épül, az nem befolyásolja-e kedvezőtlenül Fiume forgalmát, a közös pénzügyminiszter határozott „nemmel” felelt, hiszen „Bosznián keresztül soha sem fejlődhetik nemzetközi forgalom, nemcsak azért, mivel távol esik bizonyos nagyobb központoktól, hanem mivel ez iránt teljes biztosítékot nyújt a vasút keskeny vágánya”.¹³²

Az ellenzék részéről Szilágyi Dezső és Apponyi Albert szinte minden évben figyelmeztette Kállayt, hogy az utak, ösvények és laktanyák költségei mellett a vasutak kiadásait is a tartományi költségvetésből kellene fedezni a boszniai rendkívüli katonai költségvetés helyett. Amikor a boszniai vasút már nem igényelte a Monarchia anyagi segítségét, Apponyi elvi kifogást emelt a vasutak kezelésével szemben, s azt követelte, a vasutak nullszaldós költségvetését, a bevételi és kiadási tételeket helyezték át a rendkívüli katonai költségvetésből a tartományok közigazgatási költségvetésébe. Ezt azonban a delegáció Kállay kérésére rendre elutasította, és a vasúttal kapcsolatos tételek az okkupációs hitelről szóló előterjesztésben maradtak, tekintettel arra, hogy a vasútvonalak egy része változatlanul a hadsereg kezelésében állott.¹³³

A Kállayhoz intézett politikai jellegű kérdések általában a közbiztonságra, az újoncozásra, a menekültek ügyére, a csendőrség és a portyázó csapatok működésére vonatkoztak. 1884-ig a Montenegróhoz fűződő viszony is a politikai kérdések között kapott hangot. A kormánypárt részéről 1883-ban egy régi Deák-párti képviselő, a volt diplomata és katonatiszt Éber Nándor kérdezte minderről Kállayt,

128 5. melléklet.

129 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

130 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

131 Nemzet 1888. június 22. Esti kiadás.

132 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás.

133 5. melléklet.

1884-től Hegedűs Sándor tett fel kérdéseket a közbiztonsággal kapcsolatban, ami hatással volt a Boszniában állomásozó csapatok létszámának lehetséges csökkenésére is. A portyázó csapatok és a csendőrség működésével a delegátusok általában elégedettek voltak, de többször elhangzott a sürgetés, elsősorban Hegedűs Sándor részéről, hogy a portyázó csapatok költségeit a tartományok maguk viseljék, és ne a rendkívüli okkupációs hitelből fedezzék.¹³⁴

A portyázó csapatok, melyek 1884-től nemcsak Hercegovinában, hanem Boszniában is sikerrel vették fel a harcot a rablóbandákkal, beváltották Kállay reményeit. A közbiztonság folyamatosan javult a megszállott tartományokban, 1884-ben már csak „néhány kisebb rabló csapat” garázdálkodott a montenegrói határvidéken, és 1886-tól jó ideig nem esett szó rablóbandákról — még „3, 12 és 14” fős csapatokról sem — az albizottsági jelentésben és a hírlapi tudósításokban.¹³⁵ 1888-ban került ismét szóba a rablóbandák problémája: egy bukaresti és egy belgrádi francia lap híresztelte a hercegovinai közbiztonság romlását. Kállay határozottan kijelentette: 1887-ben egész Bosznia-Hercegovinában egyetlen rablás sem történt, 1888-ban feltűnt a határvidéken egy Antivariból szökött, hercegovinai menekültekből álló banda, de belefutott egy portyázó csapatba, amely derekasan elbánt velük. Maga a nép jelentette fel a rablóbandát, és részt vett az üldözésben is. A bizottság a választ tetszéssel és helyesléssel nyugtázta.¹³⁶ A portyázó csapatok kiadásait 1887-től már nem a tartományok rendkívüli katonai költségvetéséből, hanem a közigazgatási költségvetésből fedezték, így a portyázó csapatok kérdése nem merült fel többé az albizottságban.¹³⁷ Gratz Gusztáv írta, egy évvel Kállay halála után: „*A bosnyákok nyelvében teljesen hiányzik a lopásnak megfelelő szó, szótárunk csak az „erőszakos elvétel” kifejezését ismeri — de annál több volt ott a rablás és gyilkosság. Azóta ez megszűnt és a rablóbandákat mindenütt kiirtották.*”¹³⁸

A kormánypárt részéről Hegedűs Sándor, ellenzéki oldalról Szilágyi Dezső és Apponyi Albert sűrűn kérdezte a közös pénzügyminisztert, mikor vállalhatják magukra a tartományok a megszálló katonaság összes kiadásait. Ez a kérdés minden évben felmerült az albizottságban; volt, hogy Wahrmann Mór is figyelmeztette Kállayt,

134 5. melléklet.

135 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1883. november 7. In: A magyar delegáció irományai. 238–239. p.; Nemzet 1884. november 12. Reggeli kiadás; Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1884. november 12. In: A magyar delegáció irományai. 262–264. p.

136 Nemzet 1888. június 22. Esti kiadás.

137 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1886. november 24. In: A magyar delegáció irományai. 293–294. p.

138 Gratz Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. In: Huszadik Század, 5. évf. (1904) 5. sz. 375. p.

fordítson többet a boszniai költségvetésből honvédelemre. Hegedűs Sándor 1889-ben is felvetette, ideje lenne a katonai kiadásokat teljesen a megszállott tartományokra hátrítani. A delegátusok sürgették a tartományi bevételek növelését, a kiadások lefaragását és a katonai költségek teljes átvállalását. A türelemre intő miniszteri választ a kormánypárti képviselők kénytelen-kelletlen tudomásul vették, az ellenzék a katonai létesítmények költségeinél egyszer-egyszer törléseket is javasolt, de jelentősebb változás e tekintetben nem történt. A Boszniában állomásozó cs. kir. haderő létszáma és az okkupációs hitel összege 1888-ig egyenletesen csökkent, aztán már csak lassabban: 1890-ben 4,3 millió forintot, 1899-ben 3,5 millió forintot tett ki, és 1918-ig nem is tűnt el a Monarchia közös költségvetéséből.¹³⁹

Ugyanakkor 1885 végére az utolsó tartalékosokat is hazabocsátották Bosznia-Hercegovinából, a megszálló haderő létszáma — az 1882-es létszámhoz mérten — jelentősen csökkent, s 1889-ben a négyes egyesült albizottság így határozta meg a közös hadsereg boszniai létszámát: 24.000 tiszt és közkatona, mely létszámból 20.000 katona illetékét a rendes hadiköltségvetés tartalmazta, a többi a megszállott területek rendkívüli katonai költségvetését terhelte 4,370.000 forinttal.¹⁴⁰ A cs. és kir. hadsereg Bosznia-Hercegovinában állomásozó egységeit kiegészítette a tartományok önerőből fenntartott, saját hadereje: 1890-ben már 36 század 8 zászlóaljba osztva teljesített szolgálatot a 15. hadtest parancsnokának közvetlen alárendeltségében.¹⁴¹ A katolikus, ortodox és muzulmán katonák aránya e bosnyák alakulatokban 1884-től pontosan megfelelt a teljes népesség felekezeti összetételének.¹⁴²

Felekezeti kérdésekről az 1880-as években kétszer esett szó az albizottság ülésin. 1883-ban a sarajevói görögkeleti metropolita és a katolikus érsek vitája, 1885-ben Kosnovics metropolita lemondása, a felekezetek állami támogatása és a cirill ábécé kiszorítására vonatkozó kormányzati intézkedések vonták magukra Rakovszky István előadó, Láng Lajos és Hegedűs Sándor figyelmét. Kállay határozottan cáfolta a hírlapi vádakot, melyek szerint a sarajevói kormány mostohán bánik a szerbekkel és a cirill ábécé kiszorítására törekedne; s kijelentette, a kormány „első kötelessége, hogy a különböző felekezeteknek egyenjogúságát nemcsak a legnagyobb tiszteletben tartsa, hanem hogy valamennyi iránt egyenlő

139 5. melléklet.

140 Az egyesült négyes albizottság jelentése. 1889. június 29. In: A magyar delegáció irományai. 288–289. p.

141 Nemzet 1889. július 4. Reggeli kiadás.

142 Nemzet 1884. november 12. Reggeli kiadás; 6. melléklet.

jóindulattal és pártfoglalással legyen”.¹⁴³ A delegáció a miniszteri nyilatkozatot egyetértő megnyugvással fogadta.

Kállay vallási és nemzetiségi politikája, mely a tartományok Szerbiához húzó, délszláv terveket szövögető ortodox lakosságával szemben inkább a megbízhatóbbnak tartott katolikus horvátokat és muzulmánokat pártfogolta, e finom politika nem került szóba az albizottságban, ahogy a vallási különbségeket a közös nyelv és történelmi múlt egységében feloldani igyekvő „nemzetteremtési kísérlete” sem érintette közvetlenül a tartományok pénzügeit és a delegációkat.¹⁴⁴

Pedig a Bosznia jövőjét sorsdöntően alakító vallási és nemzetiségi kérdés a sajátban is elöttűnt. A *Pesti Napló* az 1882. évi delegációs ülészak megnyitáskor a londoni *The Times* vezércikkét idézte: „Időről-időre, így szól e lap, oly jelek merülnek fel, melyek azt mutatják, hogy e két tartomány pacifikációja nem sikerült... Annyi kétségtelen, hogy a nép ellenszenvvel viseltetik az osztrák kormány iránt és még az is kétséges, vajon van-e ezen tartományokban egyáltalán oly párt, melyre a kormány számíthat.”¹⁴⁵

Kállay iparkodott a két tartományban olyan „pártot” teremteni, „melyre a kormány számíthat”. Már 1877-ben Bosznia-Hercegovina kormányzásáról összeállított emlékiratában kifejtette nézeteit egy ilyen „párt” szükségességéről, a katolikusok nem hivatalos, de érezhető támogatásáról. A felekezetekkel kapcsolatos „azt írta az újság” típusú kérdésekre Kállay mindig részletes választ adott, de messzire tekintő politikai terveiről nem beszélt a delegáció előtt.¹⁴⁶

Összegzés

Kállay Béni felfogásában az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi állása elsőrangú magyar érdek volt, s éppen ő, a közös miniszter volt legtekintélyesebb tagja annak a bécsi magyar körnek, amely Andrassy Gyula gróf iránymutatása szerint a birodalmi kulcspozíciók megszerzésével vélte elérhetőnek, hogy a Monarchiából magyar birodalom legyen. E magasabb, összbiriodalmi nézőpontból tekintett Kállay Bosznia-Hercegovinára is, mint olyan tartományokra, amelyek megszerzé-

143 Nemzet 1883. november 7. Reggeli kiadás, 1885. november 7. Esti kiadás.

144 *Ress Imre*: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. In: *Limes*. 41–42/2. sz. (2000) 277–286. p.; *Ress Imre*: A bosnyák nemzettudat fejlődése. In: *Pro minoritate*. 2000. nyár. 67–82. p.; *Dán Károly*: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. In: *Aetas*. 2000/1–2. sz. 239–241. p.

145 *Pesti Napló* 1882. október 27. Reggeli kiadás.

146 *Vasas*, Kállay politikusi pályáive 79. p.

se elsősorban birodalmi érdek volt annak idején. Boszniát nemcsak a Monarchia gazdasági befolyási övezetének tekintette, hanem a hagyományos „gyarmati” nyersanyagtermelő vidék és felvevőpiac szerepe mellett tiszteletre méltó erőfeszítésekkel igyekezett a tartományokat kiemelni a középkori elmaradottságból. Vallási és nemzetiségi elképzelései mellett e két szempont, az Andrássy-féle értelemben vett birodalmi nézőpont és a modernizációs igyekezet határozta meg Kállay bosnyák politikáját, amely az utókor megítélése szerint az 1880-as években a tartományok lakosságának is megelégedésére volt. A feszültségek, a problémák csak a századforduló idején kezdtek szaporodni. Kállay Bosznia fejlesztéséhez nem nélkülözhetette a Monarchia anyagi eszközeit, rászorult a delegációk támogatására, ami nélkül nem valósíthatta volna meg messzire tekintő boszniai terveit. A nézeteltérések Kállay és a magyar delegáció között az 1880-as években általában abból adódtak, hogy a közös pénzügyminiszter a tartományok fejlesztését tartotta előbbrevalónak, míg a magyar delegátusok elsősorban pénzügyi szempontból ítélték meg a miniszter tevékenységét és modernizációs törekvéseit. De az eltérő érdekeket az 1880-as években általában sikerült összebékíteni, és Kállay Béni számíthatott a magyar delegáció támogatására.

1. MELLÉKLET

Az Osztrák-Magyar Monarchia közös államháztartásának 1883. évi előirányzata

I. A közös külügyminisztérium előirányzata az 1883-ik közigazgatási évre:

- a) rendes és rendkívüli bevételek;
- b) póthitel kérése az 1882-ik évre.

(külügyi albizottság)

II. Hadügyminisztérium:

- a) a közös állandó hadsereg rendes és rendkívüli szükséglete;
- b) a hadügyminiszter által adott válaszok a magyar országos bizottságnak 1882-ik évi hadi szükséglet tárgyalása alkalmával hozott határozataira;
- c) előterjesztés, melyben az 1880-ik évi zárszámadás szerint a rendkívüli hadi szükségletnek költségelőlegéből fennmaradt néhány összegek felhasználási és elszámolási határidejének meghosszabbítása kéretik;
- d) a haditengerészet rendes és rendkívüli szükséglete;
- e) a haditengerészet póthitele.

(hadügyi albizottság és tengerészeti albizottság)

III. A közös hadügyminisztérium előterjesztése a megszállt területen lévő parancsnokságok, hadcsapatok és intézetek rendkívüli szükségletére nézve.

(egyesült négyes albizottság)

IV. A közös pénzügyminisztérium:

- a) rendes és rendkívüli kiadások;
- b) számellenőrzés (közös főszámszék).

(pénzügyi albizottság)

V. A közös pénzügyminisztérium előterjesztése, mellyel:

- a) az 1880. évi zárszámadást,
- b) az 1880. évi kezelési számadást bemutatja.

(zárszámadási albizottság)

A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. Szerk.: Maszák Hugó. 1882. október 25. I. ülés. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 5. p.

2. MELLÉKLET

Bosznia és Hercegovina költségvetése az 1883. évre

A. Szükséglet (forint)

	Rendes	Rendkívüli	Összesen
Központi vezetés	150 700	0	150 700
Beligazgatási osztály	2 368 779	410 032	2 778 811
Pénzügyi osztály	2 598 523	890 425	3 448 948
Igazságügyi osztály	585 650	35 700	621 350
A szükséglet összege	5 703 652	1 336 157	7 039 809

B. Fedezet (forint)

	Rendes	Rendkívüli	Összesen
Központi igazgatás	0	0	0
Beligazgatási osztály	180 400	0	180 400
Pénzügyi osztály	7 037 419	0	7 037 419
Igazságügyi osztály	0	0	0
A fedezet összege	7 217 819	0	7 217 819

A szükséglet szembeesítve a fedezettel 7 039 809

Marad fölösleg 178 010

Nemzet 1882. október 26. Esti kiadás.

Bosznia és Hercegovina költségvetése az 1889. évre

A. Szükséglet (forint)

	Rendes	Rendkívüli	Összesen
Központi vezetés	255 190	359 000	614 190
Beligazgatás	4 024 930	991 256	5 016 186
Pénzügyi igazgatás	3 076 279	173 100	3 249 379
Igazságügyi igazgatás	504 240	8 600	512 840
A szükséglet összege	7 860 639	1 531 956	9 392 595

B. Fedezet (forint)

	Rendes	Rendkívüli	Összesen
Központi igazgatás	0	0	0
Beligazgatás	408 100	1 500	409 600
Pénzügyi igazgatás	9 021 450	1 000	9 022 450
Igazságügyi igazgatás	0	0	0
A fedezet összege	9 431 550	2 500	9 434 050

A szükséglet szembeállítva a fedezettel 9 392 595

Marad fölösleg 41 155

Nemzet 1888. június 9. Esti kiadás.

3. MELLÉKLET

Az Osztrák-Magyar Monarchia közös költségvetése 1883-ban és 1890-ben
(Póthitelek és zárszámadás nélkül)

I. Az Osztrák-Magyar Monarchia közös államháztartásának (közös kiadásainak és bevételeinek) 1883. évi és 1890. évi előirányzata

I. Cikk. A magyar korona országai és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok által közösen fedezendő *rendes* szükséglet költségvetése az 1883. és az 1890. évre (forint):

	1883	1890
I. Fejezet. Külügyminisztérium:	3 513 200	4 185 100
II. Fejezet. Hadügyminisztérium:		
A. Hadsereg:	92 456 365	98 360 820
B. Hadi tengerészet:	7 715 760	9 254 877
III. Fejezet. Pénzügyminisztérium:	1 955 867	2 000 963
IV. Számbeljárás (közös főszámszék):	125 500	128 400
Összesen a <i>rendes</i> szükséglet:	105 766 692	113 930 160

II. Cikk. A magyar korona országai és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok által közösen fedezendő *rendkívüli* szükséglet költségvetése az 1883. és az 1890. évre (forint):

I. Fejezet. Külügyminisztérium.	36 800	173 400
II. Fejezet. Hadügyminisztérium.		
A. Hadsereg.	7 508 157	13 358 948
B. Hadi tengerészet.	1 266 464	1 889 200
III. Fejezet. Pénzügyminisztérium.	3 875	0
Összesen a <i>rendkívüli</i> szükséglet:	8 815 296	15 421 548

III. Cikk.

A közösen fedezendő összes szükséglet:	114 581 988	129 351 708
Ebből levonva a határvámjövedék bevételei:	14 670 225	39 733 750
Az összes szükséglet:	99 911 763	89 617 958

A magyar kincstár terhére levonandó 2 százalék:

	1 998 235 frt 26 kr	1 792 359 frt 16 kr
A maradvány:	97 913 527 frt 74 kr	87 825 598 frt 84 kr
A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok által fedezendő 70 százalék:	68 539 469 frt 42 kr	61 477 919 frt 19 kr
A magyar korona országai által fedezendő 30 százalék:	29 374 058 frt 32 kr	26 347 679 frt 65 kr

II. A Bosznia-Hercegovinában és a Lim területén lévő parancsnokságok, hadcsapatok és intézetek 1883. és 1890. évi rendkívüli költségvetése

I. Cikk. A Bosznia-Hercegovinában és a Lim területén lévő parancsnokságok, hadcsapatok és intézetek a rendes előirányzaton felül maradó költségöbbletének fedezésére, mint rendkívüli hadseregi szükséglet, az 1883. évre 8 988 000 forint, az 1890. évre 4 370 000 forint engedélyeztetik, a következő címek és rovatok szerint:

1. cím. Pénzbeli ellátás.
2. cím. Természetbeni élelmezés és legénységi eledel.
3. cím. Lovak beszerzése.
4. cím. Fegyverügy.
5. cím. Vonatszerügy.
6. cím. Hadmérnöki és építészeti ügy.
7. cím. Ruházat, szerelet és ágyak.
8. cím. Egészségügy.
9. cím. Általános kiadások (vasút, posta, távirda, „portyázó csapatok”).

II. Cikk.

A közösen fedezendő rendkívüli szükséglet:	8 988 000	4 370 000
A magyar kincstár terhére levonandó 2 százalék:	179 760	87 400
A maradvány:	8 808 240	4 282 600

A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok által fedezendő 70 százalék:

	6 165 768	2 997 600
--	-----------	-----------

A magyar korona országai által fedezendő 30 százalék:

	2 642 472	1 284 780
--	-----------	-----------

A magyar országos bizottság határozatai. 1882. november 18. A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság irományai. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 256–275. p.

A magyar országos bizottság határozatai. 1889. július 13. A magyar delegáció irományai. Bp., 1889, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 330–352. p.

4. MELLÉKLET

A Közös Pénzügyminisztérium költségvetése

(forint)

	1883	1890
I. cím. Központi vezetés:	105 200	106 260
II. cím. Központi pénztár:	26 216	25 750
III. cím. Számosztály:	38 370	39 450
IV. cím. A közös külügyminisztérium nyugdíjai és ellátási élvezményei:	345 000	370 000
V. cím. A kincstár által fedezendő katonai és tengerészeti nyug- és kegydíjak:	1 295 000	1 320 000
VI. cím. A fennállott katonai központi és tengerészeti számvevőség hivatalnokainak stb. nyugdíjai és ellátási élvezményei:	75 000	50 000
VII. cím. A közös pénzügyminisztérium nyugdíjai és ellátási élvezményei:	45 000	66 850
VIII. cím. A közös főszámszék nyugdíjai és ellátási élvezményei:	29 000	28 500
Rendkívüli szükséglet:	3 875	0
Összesen:	1 962 661	2 006 810
Levonva a fedezet:	2 919	5 847
Marad:	1 959 742	2 000 963
Határvámjövédék:		
I. A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok részére előirányoztatik:	12 924 760	35 352 100
II. A magyar korona országainak határvám előirányzata:	2 204 300	5 085 750
III. Bosznia és Hercegovina részére előirányoztatik:	141 165	116 000
I., II. és III. tétel alatt összesen:	15 270 225	40 953 850
Levonva a Bosznia és Hercegovina közigazgatása részére megszavazott vámátalány:	600 000	600 000
Határvám-jövédéki többlet (az előterjesztés szerint):	14 670 225	39 953 850
Vámbevételi felesleg (a határozat szerint):	14 670 225	39 733 750

A pénzügyi albizottság jelentése a közös pénzügyminisztérium 1883-ik évre előirányzott költségvetése tárgyában. 1882. november 3. A magyar delegáció irományai. Bp., 1882, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 123–128. p.

A pénzügyi albizottság jelentése a közös pénzügyminisztériumnak az 1890-ik évre előirányzott költségvetése tárgyában. 1889. június 27. A magyar delegáció irományai. Bp., 1889, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 33–37. p.

5. MELLÉKLET

A magyar delegáció egyesült négyes albizottságában a közös pénzügyminiszterhez intézett fontosabb kérdések 1882 és 1889 között

1882

Baross Gábor előadó: a felkelés okai, tervezett és már végrehajtott változtatások a közigazgatás szervezetében, lehetséges lesz-e a megszálló csapatok létszámának tervezett leszállítása, a portyázó csapatok felállítása, közbiztonság.

Szilágyi Dezső: reális alapokon nyugszik-e a költségvetés, rendben befolyanak-e a főbb adónemekből származó bevételek, újoncozás, szökések, a katonai utakat átadták-e már a polgári kormányzatnak, útépitések csak a tartományok terhére történjenek.

Wahrmann Mór: a dohánymonopólium fogadtatása a lakosság körében.

Hegedűs Sándor: a dézsma beszedeése természetben vagy pénzben történik.

Éber Nándor: Hercegovina hat kerületében visszatértek-e már a katonai után a polgári igazgatáshoz, újoncozás.

A boszniai költségvetés realizálása: Szilágyi Dezső, Hegedűs Sándor, Éber Nándor, Wahrmann Mór kérdései.

A Közös Hadügyminisztérium kezelése alatt álló vasutak: vita, Ivánka Imre költségvetési törlést javasol.

1883

Rakovszky István előadó: általában a tartományok állapota, vita a szarajevói ortodox metropolita és a katolikus érsek között.

Éber Nándor: újoncozás, a hercegovinai menekültek visszatérése.

Hegedűs Sándor: csendőrség fejlesztése, földadó kataszter, adóügyek, tervezett vasutak.

Ivánka Imre: a Boszna-völgyi vasút meghosszabbítása Szarajevótól a Narenta völgyéig.

Prileszky Tádé: agrárviszonyok, adóreform.

Falk Miksa: általános tájékoztatás, a jövedelmek nem fedezik a kiadásokat (a katonai költségek és a vámátalány miatt).

1884

Rakovszky István előadó: általános tájékoztatás a megszállott tartományok anyagi és politikai viszonyairól, a menekültek ügye, milyen a viszony Montenegróval, hogyan zajlott az újoncozás, közbiztonság, a csendőrség fejlesztése, meddig lesz még szükség a portyázó csapatokra, birtokviszonyok, adózási viszonyok, bevételek.

Prileszky Tádé: dohány- és sójövődék.

Gyurkovics György: meddig marad fenn a dézsmajövedelemre alapozott adórendszer, vasútépítési tervek.

Hegedűs Sándor: a portyázó csapatok költségeinek a tartományi költségvetésben a helyük, halad-e a vasútépítés, a közös kormány részvétele a „Bosznia” bányavállalatban, miért csökken Magyarország dohánykivitele Boszniába, versenyt támaszt-e a helyi termelés.

Szilágyi Dezső: a katonai utak és ösvények építésének, valamint a katonaság elhelyezésének költségeit a tartományoknak kellene állniuk.

Wahrmann Mór: mire fordítják a tartományi költségvetés feleslegét.

Láng Lajos: az úthálózat bővülése, agrárviszonyok.

Apponyi Albert, Szilágyi Dezső: a vasutak és a katonai létesítmények költségeit csak a két törvényhozás szavazhatja meg, törlési javaslat.

Hegedűs Sándor: elfogadja a költségvetést tekintettel a viszonyokra, de a jövőben a tartományok fizessék a katonaság elhelyezésére szolgáló létesítmények költségeit.

1885

Rakovszky István előadó: általános helyzet, közbiztonság, adózás, birtokviszonyok, újoncozás, reális-e a költségvetés, befolyanak-e a jövedelmek, a vasút költségei mikor lesznek fedezhetőek a beligazgatás költségvetéséből, a bolgár válság hatásai a megszállott tartományokban.

Prileszky Tádé: mikor kerül a Boszna-völgyi vasút, a posta és a távirtda a hadseregtől a közös pénzügyminiszter kezelésébe.

Hegedűs Sándor: a cirill ábécé használata Boszniában, az ortodox egyház helyzete, mennyire haladtak a kataszteri munkálatok, mikor lép életbe az adóreform.

Apponyi Albert: beruházásokat csak a két országgyűlés szavazhat meg.

Ivánka Imre: a boszniai vasutak pénzügyei.

Láng Lajos: a vasúthálózat kiépítése nem szenved-e késedelmet a tartományi költségvetést terhelő hitel- és kamattörlesztés miatt, milyen elvek szerint osztják szét az állami támogatást a felekezetek között, adóbevételek.

Wahrmann Mór: a közös aktívák terhére felvett hitel tőke- és kamattörlesztése.

1886

Rakovszky István előadó: a bolgár válság hatásai Boszniában, a portyázó csapatok kiadásai hiányoznak a rendkívüli hadügyi költségvetésből.

Apponyi Albert: a katonaság elszállásolását részben a saját költségvetésből részben az okkupációs hitelből fedezik, a bosnyák újoncokból álló csapatok és a közös hadsereg viszonya, elvi szempontból a boszniai vasutak költségeinek nem a rendkívüli hadügyi, hanem a közigazgatási költségvetésben a helyük.

Prileszky Tádé: a katonák egészségügyi állapota rossz a megszállt területeken az elszállásolás viszonyai miatt.

Wahrmann Mór: mire fordították a közigazgatási költségvetés feleslegét?

Ivánka Imre: olcsóbb gazdálkodást sürget a vasutaknál.

1887

Rakovszky István előadó: a tartományok állapota.

Hegedűs Sándor: vasutak, tőke- és kamattörlesztések alakulása, közbiztonság.

Gyurkovics György: mikor valósítható meg az átmenet a tizeden alapuló adórendszerről a földadórendszerre?

Apponyi Albert: elhelyezési költségek a tartományi költségvetésből fedezendők, nem igaz, hogy fedezik a bevételek a kiadásokat, a honvédelem csak minimális részben terheli Bosznia költségvetést, azt a Monarchia fizeti.

Wahrmann Mór: lehetőleg többet fordítson a tartományi kormány honvédelemre.

Horváth Gyula: a terhek túlnyomó részét már a tartományok fizetik.

1888

Rakovszky István előadó: a bevételek rendben befolyanak-e, a költségvetés megalapozott-e, nem lehet-e a bevételeket a Monarchia terheinek csökkentésére fordítani a haderő leszállításával vagy a vasúti hitel gyorsabb törlesztésével, lehetne-e a kiadásokban megtakarításokat eszközölni.

Hegedűs Sándor: csendőrség fejlesztése, csökkenthető-e a megszálló csapatok létszáma, laktanyák építését és fenntartását a tartományoknak maguknak kellene fedezniük, mi igaz a montenegrói rablóbandák betöréseiről szóló hírekből, az ipar és a mezőgazdaság fejlődése, miért támogat a kormány bányákat és téglagyárakat.

Gyurkovics György: hírlapok rablóbandák garázdálkodásáról szóltak, mikor készül el a Szarajevó-Mosztár vasút, az ortodox egyház szervezeti változásai.
Apponyi Albert: a vasutak költségvetését helyezték át a közigazgatási költségvetésbe.

1889

Rakovszky István előadó: a boszniai költségvetés realitása.

Gyurkovics György: birtokviszonyok, külföldi lapokban a lakosság elégedetlenségéről olvasott.

Hegedűs Sándor: a katonai kiadásokat ideje lenne teljesen áthárítani a tartományokra, dohányjövodelemek emelkedése, fogyasztási adó növekedése, sójövodelem csökkenése.

Apponyi Albert: részletes felvilágosítás a bosnyák csapatok költségeiről.

Wahrmann Mór: mennyit fizettek vissza a hitelekből közös aktívák részére.

Pulszky Ágost: bányaügy, földadó kataszter.

Nemzet 1882. november 8. Reggeli kiadás. Melléklet, 1883. november 7. Reggeli kiadás, 1884. november 11. Esti kiadás, november 12. Reggeli kiadás, 1885. november 7. Reggeli kiadás, Esti kiadás, 1886. november 22. Esti kiadás, 1887. november 13. Reggeli kiadás, 1888. június 22. Esti kiadás, 1889. július 4. Reggeli kiadás.

6. MELLÉKLET

Bosznia és Hercegovina lakossága felekezetek szerint 1851 és 1910 között

	Ortodox	Muszlim	Katolikus	Zsidó	Egyéb	Összesen
1851						930 000
1879	496 485	448 613	209 391	3 426	249	1 158 164
1885	571 250	492 710	265 788	5 805	538	1 336 091
1895	673 246	548 632	334 142	8 213	3 859	1 568 092
1910	825 418	612 137	434 061	11 868	14 560	1 898 044

Robert J. Donia – John V. A. Fine: Bosnia and Hercegovina. A Tradition Betrayed. New York, 1994, Columbia University Press. 86–87. p.

7. MELLÉKLET

Kállay Béni életének főbb állomásai közös pénzügyminiszteri kinevezéséig

1839. december 22-én született Pesten, Nagy-Kállói Kállay István, Csanád megye főispáni helytartója, a máramarosi kamara igazgatója és Ebeczki Blaskovich Amália fiaként.

A Pesti Egyetemen jogot, gazdaságtörténetet és természettudományokat hallgat; oroszul tanul, aztán törökül, Vámbéry Ármintól, majd megtanul szerbül és újjörögül is. Több cikket ad közzé szerb nyelven, melyek pesti szerb emigráns körökben feltűnést keltenek és meghozzák számára az ismertséget.

1865-ben a szentendrei választókerületben indul a képviselőválasztásokon. A szerb választópolgárok Kállay mellé állnak, de a rendkívül szoros küzdelemben vereséget szenved a református „párt” ellenjelöltjétől, ha hihetünk Mikszáth Kálmánnak, mindössze huszonkét szavazattal.

1867-ben lefordítja John Stuart Mill művét *A szabadságról*, és bevezető tanulmányt írt hozzá, az *Előszót*.

1868. január 27-én Ferenc József, Andrassy Gyula gróf miniszterelnök javaslatára, kinevezi belgrádi főkonzulnak.

1868. április 20-án mutatkozik be Obrenovics Mihály szerb fejedelemnél.

1868. szeptember 14-től 27-ig utazást tesz a szerb–bolgár határvidéken.

1871. július 12. és augusztus 12. között kerül sor első boszniai útjára. Egy hónap alatt 582 kilométert tesz meg, kocsin és lóháton. Andrassyval szakadatlanul levelez, a magyar miniszterelnök útmutatása szerint valóságos helyi magyar külpolitikát folytat.

1875. május 4-én benyújtja lemondását a belgrádi főkonzulságról, amit Andrassy Gyula külügyminiszter május 16-i határnappal elfogad. Kállay hazatér Magyarországra.

1875 nyarán egy nagy számban örmények lakta erdélyi kisváros, Szamosújvár választja képviselőjének.

1875-től 1878-ig országgyűlési képviselő Sennyei Pál báró konzervatív pártjában, és lapjuk, a *Kelet Népe* szerkesztője.

1877. június 26-án mondja el híres beszédét a Képviselőházban, amelyben kiáll Andrassy külpolitikája mellett, és elsőként jelenti ki, hogy a Monarchia nem rágaskodhat az Oszmán Birodalom területi sértetlenségéhez, mert „Törökország, mint állam, a hanyatlás útján halad, még pedig feltartóztathatatlanul”.

1878-ban a berlini kongresszust követően ő az Osztrák–Magyar Monarchia képviselője a kelet-ruméliai nemzetközi ellenőrző bizottságban.

1878-ban megjelenik az *Oroszország keleti törekvései* című történelmi vázlata. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választja.

1879. október 1-jén a távozó Andrassy külügyminiszter kinevezi a Külügyminisztérium II. osztályfőnökének.

1880. december 1-én Heinrich Haymerle külügyminiszter Kállayt teszi meg a minisztérium I. osztályfőnökének.

1881. október 10. és november 20. között, miután Haymerle váratlanul elhunyt, Kállay vezeti az ügyeket a Külügyminisztériumban. Ő ajánlja Kálnoky Gusztáv gróf szentpétervári nagykövetet az uralkodó figyelmébe új külügyminiszternek.

1882. június 4-én Szlávy József lemondását követően Ferenc József kinevezi a birodalom közös pénzügyminiszterének.

